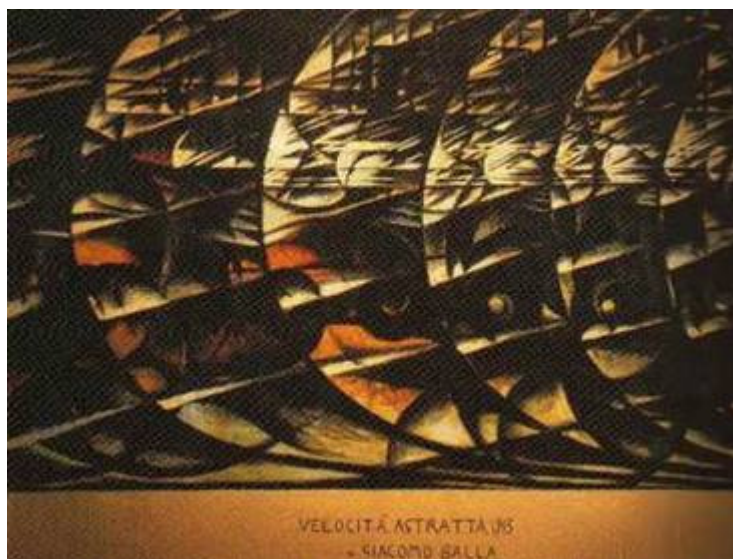

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΑΝΕΠΙΤΥΧΕΙΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΣΕΛΗΝΟΦΩΤΟΣ
Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Δημήτρης Πολυχρονάκης

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ: Μιχάλης Ξυνός

e-mail: michaelxynos1984@yahoo.gr

xynoscccp@yahoo.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. ANTI ΠΡΟΛΟΓΟΥ	3
II. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
II. i. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	4
II. ii. ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑΣ	8
III. ΠΡΩΤΗ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	12
IV. Η ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ 1933 ΚΑΙ Η ΣΑΤΙΡΑ	17
V. Ο ΜΑΡΙΝΕΤΤΙ ΚΑΙ Η ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΚΡΙΤΙΚΗ	26
VI. ΟΙ «ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΤΕΣ ΝΕΟΙ» ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ	33
VII. Ο ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΦΩΤΟΣ ΓΙΟΦΥΛΛΗΣ	37
VIII. Ο ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ '30	42
IX. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	56
X. ΠΙΝΑΚΕΣ	59
XI. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	65

I. ANTI ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Κάποτε, μου συνέβη και μένα να είμαι καθυστερημένος. Επρόκειτο να δώσω διάλεξη στην Μαδρίτη, και το ατιμόπλοιο έφθασε με μεγάλη καθυστέρηση στην Βαρκελώνη. Την ίδια μέρα έπρεπε να μιλήσω στην Μαδρίτη. Σπεύδω στον σταθμό, αλλά το τραίνο είχε φύγει. Τηλεφωνώ να αναβληθεί η διάλεξη. Αδύνατο, μου απαντούν. Πρέπει να έρθετε πάση θυσία. Αεροπλάνο δεν υπήρχε. Παίρνω λοιπόν ένα αυτοκίνητο, το καλύτερο, το μεγαλύτερο και το ταχύτερο που υπήρχε. Τοποθετώ την γυναίκα μου μέσα, - και ήταν έγκυος εκείνη την εποχή, - και κάθομαι πλάι στο σωφέρ για να του εμπνέω την ταχύτητα. Διανύσαμε την απόσταση των 700 χιλιομέτρων μεταξύ Βαρκελώνης και Μαδρίτης σαν βολίδα. Αλλά φθάσαμε φευ όταν το ακροατήριο μου είχε διαλυθεί και η διάλεξη είχε αναβληθεί. Οι εφημερίδες έγραψαν τότε ότι «ο βασιλιάς της ταχύτητας έφτασε καθυστερημένος». Το ταξίδι όμως αυτό των 700 χιλιομέτρων είχε μια καταπληκτική συνέπεια. Η γυναίκα μου γέννησε κορίτσι, στο οποίο δώσαμε το όνομα «Άλα»-φτερό. Ε, λοιπόν, έχω την πεποίθηση ότι το ταξίδι των 700 χιλιομέτρων έχει επηρεάσει απολύτως τον χαρακτήρα αυτού του κοριτσιού, το οποίο είναι σαν βολίδα. Αεικίνητο, ζωνρό, ταχύ, αστραπιαίο. Πότε είναι εδώ, πότε είναι εκεί, πότε το χάνουμε από τα μάτια μας. Γεννήθηκε υπό το ζώδιο της ταχύτητας. Μια μέρα το είχαμε χάσει στο τραίνο. Νομίζαμε ότι είχε εξομοιωθεί με την ταχύτητα του τραίνου. Αλλά το βρήκαμε να κοιμάται στο δίχτυ όπου βάζουν οι επιβάτες τις αποσκευές τους. Είχε σκαρφαλώσει έως εκεί πάνω για να βλέπει καλύτερα την ταχύτητα με την οποία έτρεχαν τα χαλίκια αντίθετα προς το τραίνο².

F. T. MARINETTI

---

¹ Giacomo Balla, *Αφηρημένη Ταχύτητα*, 1913. (Πίνακας εξωφύλλου).

² Ν. Γιοκαρίνης, «Ο διδάσκαλος του Φουτουρισμού. Ο Μαρινέτι, ο εχθρός της παραδόσεως», *Ελεύθερον Βήμα*, 30 Ιανουαρίου 1933, σ. 1. (Απόσπασμα από την συνέντευξη που παραχώρησε ο Marinetti, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Αθήνα). Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

Π.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Π. i. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Στις 20 Φεβρουαρίου 1909, ο επικεφαλής του ιταλικού φουτουρισμού F. T. Marinetti (1876-1944) δημοσιεύει στη γαλλική εφημερίδα *Le Figaro* το πρώτο φουτουριστικό μανιφέστο του κινήματος³. Στο κείμενο αυτό γίνεται λόγος για την ίδρυση του φουτουρισμού και προβάλλονται οι αντίστοιχες θέσεις του για την τέχνη: ως ουσιώδη στοιχεία της ποίησης προβάλλονται η αγάπη για τον κίνδυνο, η ενέργεια, η θρασύτητα, η εξέγερση, η επιθετικότητα, η ταχύτητα, το χαστούκι και η γροθιά ενάντια στην στοχαστική ακινησία της λογοτεχνικής παράδοσης: «Δηλώνουμε πως το μεγαλείο του κόσμου εμπλουτίστηκε με μια νέα ομορφιά: την ομορφιά της ταχύτητας. Ένα αυτοκίνητο αγώνων με το αμάξωμά του στολισμένο με χοντρούς σωλήνες όμοιους με φίδια με εκρηκτικό χνώτο... ένα βρυχώμενο αυτοκίνητο, που μοιάζει να τρέχει πάνω σ' ένα πολυβόλο, είναι πιο όμορφο από τη *Νίκη της Σαμοθράκης*.»⁴. Εξυμνείται ο πόλεμος και ο αγώνας: «Δεν υπάρχει πια ομορφιά, έξω από τον αγώνα. Κανένα έργο που δεν έχει επιθετικό χαρακτήρα δεν μπορεί να είναι αριστούργημα [...] Θέλουμε να δοξάσουμε τον πόλεμο – μοναδική υγεία του κόσμου – τον μιλιταρισμό, τον πατριωτισμό, την καταστροφική στάση των αναρχικών»⁵. Παράλληλα ρίχνει τα βέλη του ενάντια στην παράδοση και τον ακαδημαϊσμό: «Θέλουμε να καταστρέψουμε τα μουσεία, τις βιβλιοθήκες, τις κάθε είδους ακαδημίες [...] Μουσεία: νεκροταφεία! [...] Βάλτε φωτιά στα ράφια των βιβλιοθηκών!...»⁶. Θέμα της ποίησής τους θα είναι πλέον οι πολύβουες και πολύχρωμες μητροπόλεις, οι μοντέρνες πρωτεύουσες και κάθε έκφανση του μηχανικού πολιτισμού (τρένα, ατμόπλοια, αεροπλάνα): «Θα τραγουδήσουμε τις πολύχρωμες και πολυφωνικές παλίρροιες των επαναστάσεων μέσα στις μοντέρνες πρωτεύουσες· θα τραγουδήσουμε τον παλλόμενο νυχτερινό πυρετό των ναυστάθμων και των ναυπηγείων, που πυρπολούνται από άγρια ηλεκτρικά φεγγάρια· τους αχόρταγους σιδηροδρομικούς σταθμούς που καταβροχθίζουν φίδια που καπνίζουν· τα εργοστάσια που κρέμονται από τα σύννεφα με τα στριφνά μηνύματα των καπνών τους· τις γέφυρες όμοιες με

³ Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, πρόλογος: Άλντο Παλατσέσκι, μετάφραση: Βασίλης Μουσιδης, Αθήνα (Αιγόκερως) 1987.

⁴ *Αυτόθι*, σ. 32.

⁵ *Αυτόθι*, σ. 33.

⁶ *Αυτόθι*, σ. 33-36.

γιγάντιους αθλητές που δρασκελίζουν τα ποτάμια, αστράφτοντας κάτω από τον ήλιο με μια λάμψη από μαχαίρια· τα περιπετειώδη ατμόπλοια που οσμίζονται τον ορίζοντα, τις ατμομηχανές με τον πλατύ θώρακα που ποδοκροτούν πάνω στις σιδηροτροχιές, σαν τεράστια ατσάλινα άλογα με χαλινάρια από σωλήνες, και το ολισθηρό πέταγμα των αεροπλάνων, των οποίων ο έλικας σφυρίζει στον αέρα σαν σημαία και μοιάζει να χειροκροτεί σαν πλήθος ενθουσιασμένο.»⁷.

Ο Οδυσσέας Ελύτης, το 1944, γράφει τα εξής για το φουτουριστικό κίνημα: «Καθαρά ιταλικό φαινόμενο, με αρχηγό τον Φ. Τ. Μαρινέτι [...] εκδηλώνεται στο Παρίσι και την Ιταλία με αλλεπάλληλα μανιφέστα και δημόσιες γιορτές. Στην ουσία του, μπορεί να πει κανείς ότι εκφράζει την κατάπληξη του ανθρώπου μπροστά στις καινούργιες κατακτήσεις του μηχανικού πολιτισμού. Το αυτοκίνητο, το αεροπλάνο, τα εξπρές, με τις δυναμικές τους μορφές και την καινούργια κάτοψη των πραγμάτων, που παρουσιάζουνε χάρη στην ταχύτητά τους, οι μεγάλες σιδερένιες γέφυρες, τα χτίρια του μετρόν, ο κινηματογράφος προβάλλουνε στα μάτια τους σαν ικανά να επηρεάσουνε βαθύτερα τη στάση του καλλιτέχνη απέναντι στη ζωή, σαν άξια ν' αντικαταστήσουνε με τα πρωτόφανα στοιχεία τους την κλασσικήν αισθητική.»⁸.

Συνοπτικά το κίνημα του φουτουρισμού πρεσβεύει την καταδίκη του παρελθόντος, ασκεί μια βίαιη επίθεση απέναντι στον ακαδημαϊσμό, τον οποίο θέλει να καταστρέψει, εξυμνεί την ταχύτητα και προβάλλει την αναγκαιότητα ενοποίησης της τέχνης με την προηγμένη τεχνολογία, εξαιρώντας την μηχανολατρεία και τον πόλεμο.

Ο φουτουρισμός ως πρωτοποριακό καλλιτεχνικό κίνημα περιελάμβανε στις τάξεις του και μια σειρά από προσωπικότητες που έδρασαν σε διαφορετικούς τομείς της τέχνης, πέρα από την λογοτεχνία. Πρόκειται για ένα πολυσύνθετο κίνημα με διακαλλιτεχνικές αναλογίες. Υπό το πρίσμα της ανανέωσης ενοποιούνται οι τέχνες (λογοτεχνία, μουσική, ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική), με κοινό στόχο την ρήξη με το παρελθόν και τους κανόνες της παράδοσης, με κύριο και συστατικό χαρακτηριστικό τους, την προβολή της βίας, της δράσης, της εξύμνησης της ταχύτητας και του μηχανικού πολιτισμού. Έτσι, πέρα από τον αρχηγέτη του κινήματος Marinetti, στις γραμμές του θα ενταχθούν οι ζωγράφοι Boccioni, Carrà, Balla, Severini, Russolo και ο αρχιτέκτονας Sant'Elia. Παράλληλα θα δημοσιευτούν

⁷ *Αυτόθι*, σ. 34.

⁸ Οδυσσέας Ελύτης, «Τα σύγχρονα ποιητικά και καλλιτεχνικά προβλήματα», περιοδικό *Καλλιτεχνικά Νέα*, Α', τχ. 31, Ιανουάριος 1944, σ. 3. Τώρα στο *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα (Ικαρος) ³1987, σ. 390.

μια σειρά από μανιφέστα, στα οποία διακηρύσσονται οι θέσεις του κινήματος στον κάθε καλλιτεχνικό τομέα, ως μέσο προπαγάνδας και πρόκλησης του κοινού⁹.

Αυτή η τάση ανανέωσης, με τα πολεμικά χαρακτηριστικά, που διέπνεε το κίνημα δεν ήταν απόρροια παρθενογένεσης. Επιχειρώντας κανείς μια επισκόπηση στην ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας οδηγείται στο συμπέρασμα ότι ο φουτουρισμός υπήρξε τέκνο των κοινωνικών, ιστορικών και πολιτικών περιστάσεων που λάμβαναν χώρα στην Ιταλία, μια γνήσια αντανάκλαση της εποχής στον τομέα της τέχνης. Στο πολιτικό επίπεδο, στόχος της διακυβέρνησης της χώρας από τον Giovanni Giolitti, στο χρονικό διάστημα 1903-1914, είναι, να εντάξει την Ιταλία στις μεγάλες ευρωπαϊκές οικονομικές δυνάμεις της εποχής. Έτσι, στο εσωτερικό, προωθεί μια φιλελεύθερη πολιτική, έχοντας ως στήριγμα τις εύρωστες οικονομικά δυνάμεις του Βορρά, ενώ παράλληλα επιχειρεί και ένα μεγάλο άνοιγμα στα λαϊκά στρώματα, ώστε να κληθούν και αυτά να συμμετάσχουν στην ανάπτυξη του κράτους¹⁰. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν βαθύτατοι εσωτερικοί τριγμοί, αφού τα κατώτερα στρώματα θέλουν να επωφεληθούν οικονομικά μέσω της διεύρυνσης της πολιτικής ανάπτυξης¹¹. Στον εξωτερικό πολιτικό τομέα, η Ιταλία συνειδητά περνά σε πολεμικές συρράξεις, καθώς θεωρεί τον πόλεμο ως τροχό οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι, το 1911 διεξάγει επεκτατικό πόλεμο απέναντι στην Λιβύη και το 1915 αποφασίζει να πάρει μέρος στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο¹².

Στο πνευματικό επίπεδο κυριαρχούν οι μορφές των Benedetto Croce και Giovanni Gentile¹³, οι οποίοι είναι υπέρμαχοι μιας πολιτικο-πολιτιστικής μάχης στο

---

⁹ Κάρολαϊν Τίσνταλ και Αντζελο Μποτσόλα, *Φουτουρισμός*, μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα (Υποδομή) 1984, σ. 7-11: «Ο ιταλικός Φουτουρισμός ήταν το πρώτο πολιτιστικό κίνημα του 20^{ου} αιώνα που προσπάθησε άμεσα και συνειδητά να αγγίξει ένα μαζικό κοινό. [...] Η ίδια η γέννηση του Φουτουρισμού ήταν μια πράξη που πρόδινε διαφημιστικό δαιμόνιο. Το κείμενο *Η Ύδρωση και το Μανιφέστο του Φουτουρισμού* δημοσιεύτηκε στην πρώτη σελίδα της *Figaro*, στο φύλλο της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1909. Έτσι, με μια μόνο κίνηση, ο Μαρινέτι προκάλεσε ένα σκάνδαλο ολκής αλλά και εξασφάλισε το σαστισμένο σεβασμό του ιταλικού τύπου. Είχε καταφέρει να βάλει τη βόμβα του στην πρώτη σελίδα του πιο έγκριτου εντύπου της Ευρώπης».

¹⁰ Αλμπέρτο Αζόρ Ρόζα, *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας*, εισαγωγή – επιμέλεια: Φοίβος Γκικόπουλος, Θεσσαλονίκη (παρατηρητής) 1998, σ. 546.

¹¹ *Αυτόθι*, σ. 547.

¹² *Αυτόθι*.

¹³ *Αυτόθι*, σ. 553-554. Βλ. επίσης, Emilio Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και Ερμηνεία*, μετάφραση: Ευάγγελος Κατσιφός, ιστορική επιμέλεια: Λάμπρος Φλιτούρης, Αθήνα (Ασίνη) 2007, σ. 312-313. Και οι δύο φιλόσοφοι εκκινούν από τη θέση για μια «νέα πίστη» που θα διαμορφώσει τη νέα συνείδηση των Ιταλών και θα ανανεώσει τις αρχές της πολιτικής και της κουλτούρας. Ο Croce προτείνει ένα ορθολογικό, φιλελεύθερο και αστικό μοντέλο νεωτερισμού, υπό την καθοδήγηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ενώ αντίθετα ο Gentile θα γίνει ο κατεξοχήν πνευματικός ταγός ενός εθνικιστικού μοντέλου, του «φασιστικού ιδεαλισμού». Η θεωρία του τελευταίου θα επηρεάσει τη διαμόρφωση του φουτουριστικού κινήματος και θα του κληροδοτήσει στοιχεία ακτιβισμού, ανορθολογισμού, ιμπεριαλιστικής πολιτικής.

επίπεδο των ιδεών και ταυτόχρονα ιδρύονται περιοδικά που προωθούν αυτή την σύγκρουση ιδεών και την ανανέωση των τεχνών. Ο Croce ιδρύει στην Νάπολη το περιοδικό *La Critica* (1903), ο Giuseppe Prezzolini στην Φλωρεντία την *La Voce*¹⁴ (1908), και οι Giovanni Papini και Ardengo Soffici στην Φλωρεντία το *Lacerba* (1913)¹⁵. Στις στήλες αυτών των περιοδικών θα δημιουργηθεί ένας οργανισμός ιδεών, από τον οποίο θα ξεπηδήσει το κίνημα του φουτουρισμού.

Στην λογοτεχνία κυρίαρχη είναι η μορφή του Gabriele D' Annunzio, ο οποίος θα γονιμοποιήσει όλη την μετέπειτα εξέλιξη της ιταλικής λογοτεχνίας. Ο φουτουρισμός όχι μόνο θα εμποτιστεί από τα στοιχεία που συνιστούν τον ντανουντσιανισμό, αλλά θα τα υιοθετήσει πλήρως θέτοντάς στα σε πρωτοποριακή βάση. Έτσι, ο ντανουντσιανικός εθνικισμός, ο υπερανθρωπισμός, η φιλοπόλεμη διάθεση και ο παρεμβατισμός, η ιμπεριαλιστική ρητορική, η ροπή προς τα μεγάλα κατορθώματα στην τέχνη και στην ιστορία, η σύγχυση ανάμεσα στην λογοτεχνία και τη ζωή, θα γίνουν – σε επίπεδο περιεχομένου – τα κύρια χαρακτηριστικά του ιταλικού φουτουρισμού¹⁶.

---

¹⁴ Κύρια γραμμή του *Voce* ήταν η συμφιλίωση εθνικισμού και κοσμοπολιτισμού. Οι ιδέες του περιοδικού δεν περιορίστηκαν μόνο στο πνευματικό χώρο, αλλά και στον πολιτικό· η πλειοψηφία των συντακτών του τάχθηκε υπέρ της εισόδου της Ιταλίας στον πόλεμο, καθώς μια πολιτική επανάσταση (πόλεμος) σε συνεργασία με μια πνευματική επανάσταση θα αναμορφώσουν και θα αναγεννήσουν το ιταλικό έθνος και κράτος και θα κυφορήσουν τον Νέο Ιταλό, τον Νέο Άνθρωπο. Βλ. Gentile, *ό.π.*, σ. 139-143 και 315.

¹⁵ Αζόρ Ρόζα, *ό.π.*, σ. 552-553. Βλ. επίσης, Μάριο Ντε Μικέλι, *Οι πρωτοπορίες της τέχνης του εικοστού αιώνα*, μετάφραση: Λένα Παπαματθεάκη, επιμέλεια: Τέτη Χατζηνικολάου, Αθήνα (Οδυσσέας) 1983, σ. 245-246.

¹⁶ Αζόρ Ρόζα, *ό.π.*, σ. 563.

II. ii. ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑΣ

Αναλύοντας το καλλιτεχνικό κίνημα του φουτουρισμού θα πρέπει να το εντάξουμε στις «ιστορικές» ή «ηρωικές» πρωτοπορίες του 20^{ου} αιώνα. Μάλιστα ο φουτουρισμός είναι το πρώτο πρωτοποριακό κίνημα στον τομέα των τεχνών και από αυτό θα αντλήσουν στοιχεία, μεθόδους και χαρακτηριστικά και μεταγενέστερα κινήματα της πρωτοπορίας, όπως ο ντανταϊσμός και ο υπερρεαλισμός. Το ερώτημα που τίθεται είναι τι ακριβώς ονομάζουμε πρωτοπορία στην Τέχνη και πως προκύπτει ο ορισμός της. Βρισκόμαστε στην χρονική περίοδο μέσα 19^{ου} αιώνα με αρχές 20^{ου} όπου ο συμβολισμός αρχίζει και χάνει την κυριαρχία του και γεννιέται το καλλιτεχνικό κίνημα του μοντερνισμού, το οποίο πρεσβεύει την ανανέωση στις Καλές Τέχνες και την κριτική απέναντι στην παράδοση. Όσον αφορά την πρωτοπορία θα πρέπει να την αντικρίσουμε ως ακραίο, οριακό σύμπτωμα του μοντερνισμού, στο οποίο η ριζοσπαστική κριτική απέναντι στο παρελθόν και την παράδοση, καθώς και η απόλυτη κατάφαση στην αλλαγή και τις αξίες του μέλλοντος, δίδονται με πολεμικές-μαχητικές συνδηλώσεις. Η πρωτοπορία κάνει χρήση της στρατιωτικής ορολογίας για να εκφράσει τις επιδιώξεις της· ένας αγωνιστικός-μαχητικός μοντερνισμός όπου εξυμνείται ο αντικομορμισμός, ο ιρασιοναλισμός και προβάλλεται έντονα η πίστη για την τελική νίκη και επικράτηση απέναντι στη φενάκη της αιώνιας και διαχρονικής παράδοσης¹⁷.

Εξάλλου και ο ορισμός της λέξης «πρωτοπορία» έχει τις ρίζες του σε πολεμικό λεξιλόγιο. Δεν δηλώνει απλώς μόνο αυτόν ή κάτι που προπορεύεται, αλλά την εμπροσθοφυλακή (*avant-garde*), το σώμα δηλαδή μιας στρατιωτικής ή ένοπλης ομάδας που βαδίζει εμπρός από το κύριο σώμα, θέτοντας τον εαυτό του πρώτο στην μάχη¹⁸. Μεταφορική χρήση του όρου «πρωτοπορία» στο πλαίσιο των τεχνών γίνεται για πρώτη φορά το 1820, σε κείμενα γραμμένα από τους θιασώτες δύο αντίπαλων

---

¹⁷ Matei Calinescu, *Five faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadance, Kitsch, Postmodernism*, Durham (Duke University Press) 1987, σ. 95. Αντίστοιχα για τον Charles Russell ο διαχωρισμός ανάμεσα σε μοντερνισμό και πρωτοπορία έγκειται στον ριζοσπαστισμό της τελευταίας και της καταστροφικής-νυχελιστικής διάθεσης απέναντι στις τέχνες και τον κόσμο. Βλ. Charles Russell, *Poets, Prophets, and Revolutionaries: The literary avant-garde from Rimbaud through postmodernism*, New York (Oxford University Press) 1985, σ. ix-x (εισαγωγή).

¹⁸ Marjorie Perloff, *The Futurist Moment. Avant-Garde, Avant Guerre, and the Language of Rupture*, Chicago and London (The University of Chicago Press) 1986, σ. 29-35. Η Perloff εστιάζει στο πολεμικό-μαχητικό στοιχείο των πρωτοποριακών κινήματων· η *avant-garde* (εμπροσθοφυλακή) ανασηματοδοτείται σε *avant guerre* (μπροστά στον πόλεμο) και τονίζεται η έννοια της ρήξης-μάχης με το παρελθόν.

κλάδων του ουτοπικού σοσιαλισμού, τους σαινσιμονιστές και τους φουριεριστές¹⁹. Βάσει αυτών ο καλλιτέχνης, ο επιστήμονας και ο βιομήχανος συνιστούν την κοινωνική πρωτοπορία και η συνεργασία τους θα επιφέρει ευδαιμονία και κοινό καλό στον κόσμο. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Χατζηνικολάου, διαφωνώντας με τους υπόλοιπους μελετητές, στα κείμενα αυτά δεν γίνεται ακόμη λόγος για καλλιτεχνική πρωτοπορία, αλλά για κοινωνική, καθώς η τέχνη είναι εξ'ορισμού εκδήλωση της κοινωνίας και μόνο στην υψηλότερή της ανάπτυξη εκφράζει την κοινωνική πρωτοπορία²⁰. Επιπρόσθετα, ο Χατζηνικολάου αναδεικνύει το λάθος στο οποίο διολισθαίνει η πλειονότητα των θεωρητικών της πρωτοπορίας, οι οποίοι πρεσβεύουν ότι η καλλιτεχνική πρωτοπορία δανείζεται όρους μόνο από κοινωνικές και σοσιαλιστικές ιδεολογίες, επισημαίνοντας ναί μεν ότι τα δάνεια προέρχονται από το πολιτικό λεξιλόγιο του τελευταίου τέταρτου του 19^{ου} αιώνα, αλλά ανεξαρτήτως παράταξης και χρωματισμού στον πολιτικό χώρο. Ο όρος «πρωτοπορία» χρησιμοποιείται τόσο από δεξιές πολιτικές οργανώσεις όσο και από αριστερές²¹. Κατ' αυτό τον τρόπο αίρονται τα επιχειρήματα που θεωρούν την πρωτοπορία ως προϊόν αποκλειστικά σοσιαλιστικών θεωριών, ενώ παράλληλα τονίζεται η ύπαρξη πολλών πρωτοποριών μαζί, κατά την ίδια χρονική περίοδο, οι οποίες ενδέχεται να έρχονται σε ρήξη μεταξύ τους, χωρίς να αναιρεί η μια την άλλη²². Έτσι συνέβη και με το καλλιτεχνικό κίνημα του φουτουρισμού, το οποίο σε διαφορετικούς γεωγραφικούς τόπους (Ιταλία και Ρωσία) εξέφρασε δύο διαφορετικές πολιτικές μερίδες. Από την μια ο ιταλικός φουτουρισμός αποτέλεσε το δεξιό ρεύμα της συγκεκριμένης καλλιτεχνικής πρωτοπορίας, στο οποίο η τέχνη τίθεται στην υπηρεσία της εθνικής επανάστασης, του αντιαστικού αγώνα, μαχόμενη τον συντηρητικό ακαδημαϊσμό, προσχωρώντας πολιτικά εν τέλει στις τάξεις του φασισμού, και από την άλλη, ο ρωσικός φουτουρισμός, ο οποίος αποτελεί το αριστερό ρεύμα, εκφράζοντας επαναστατικές τάσεις στην τέχνη και την πολιτική, με βασική του επιδίωξη την καινοτομία στο επίπεδο της τέχνης, στρατευμένης όμως στο πλευρό των κοινωνικά προοδευτικών και

---

¹⁹ Matei Calinescu, *ό.π.*, σ. 100-108. Βλ. επίσης, Νίκος Χατζηνικολάου, «Για την Ιδεολογία της Πρωτοπορίας» στο *Εθνική Τέχνη και Πρωτοπορία*, μτφρ. Σεραφείμ Βελέντζας, Αθήνα (Οχημα) 1982, σ. 124-127 και Νίκη Λοϊζίδη, *Απόγειο και κρίση της πρωτοποριακής ιδεολογίας*, Αθήνα (Νεφέλη) 1992, σ. 24-28.

²⁰ Νίκος Χατζηνικολάου, *ό.π.*, σ. 127-128. Ο Renato Poggioli κάνει λόγο για δύο πρωτοπορίες, κοινωνική και καλλιτεχνική, οι οποίες συνυπάρχουν αρμονικά. Renato Poggioli, *The theory of the avant-garde*, translation: Gerald Fitzgerald, Cambridge, London and Massachusetts (The Belknap Press of Harvard University Press) 1968, σ. 8-12.

²¹ Χατζηνικολάου, *ό.π.*, σ. 128-130.

²² *Αυτόθι*, σ. 132-133.

επαναστατικών δυνάμεων, χωρίς να υπακούει απαραίτητα στις επιταγές του κόμματος²³.

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό των πρωτοποριακών καλλιτεχνικών κινήματων είναι η εμφάνιση (ίδρυση, αρχές, μανιφέστο) και δράση τους μέσω των περιοδικών και του τύπου, ώστε να προπαγανδίσουν τις θέσεις τους. Έτσι, ο ιταλικός φουτουρισμός γονιμοποιείται από τις γραμμές του περιοδικού *La Voce*, γεννιέται και πρωτοεμφανίζεται στην εφημερίδα *Le Figaro* και ασκεί τον «αγώνα» του στο περιοδικό *Lacerba*, ενώ ο ρωσικός φουτουρισμός δραστηριοποιείται μέσα από τις στήλες του περιοδικού *Lev*²⁴.

Επιπρόσθετα, ο Poggioli κάνει λόγο για τέσσερις στιγμές στην δράση των καλλιτεχνικών πρωτοποριών, οι οποίες τα διαχωρίζουν από τα υπόλοιπα καλλιτεχνικά ρεύματα και κινήματα. Σύμφωνα με τον Ιταλό θεωρητικό, η πρωτοπορία γνωρίζει την *ακτιβιστική* της στιγμή, δηλαδή την ανάπτυξη *δράσης* από το εκάστοτε κίνημα· την *ανταγωνιστική*, την βίαιη ρήξη του κινήματος με κάτι άλλο (είτε με το παρελθόν και την παράδοση είτε με μια άλλη καλλιτεχνική έκφραση)· την *νιχιλιστική*, μια καταστροφική στάση απέναντι στα πάντα, εξυμνώντας το «τίποτα» και τη «δράση για τη δράση» (η *νιχιλιστική* στιγμή είναι έκδηλη στο dada) και τέλος, την *αγωνιστική-αγωνιώδη* στιγμή ή στιγμή της *αγωνίας*, δηλαδή το *πάθος* που δείχνει το εκάστοτε καλλιτεχνικό κίνημα και η πίστη και πεποίθησή του στην επιτυχία του αγώνα και των επιδιώξεών του στο μέλλον, όπως για παράδειγμα, η φουτουριστική ουτοπία²⁵.

Στη νεοελληνική λογοτεχνία επικρατεί σύγχυση στην υιοθέτηση και χρήση του όρου της «πρωτοπορίας». Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη γενεαλογική ιεράρχηση της λογοτεχνικής μας ιστορίας. Έτσι, γίνεται αναφορά σε λογοτεχνικές γενιές και όχι σε καλλιτεχνικά κινήματα και σχολές²⁶. Άλλωστε, τα όρια διάκρισης των όρων «πρωτοπορία» και «μοντερνισμός» στη νεοελληνική λογοτεχνία δεν είναι ξεκάθαρα και εμφανή, ενώ τις περισσότερες φορές, οι δύο όροι ταυτίζονται. Έτσι, ο Τζιόβας θεωρεί ως πρωτοπόρους τον Καβάφη, τον Καρυωτάκη και τους

---

²³ *Αυτόθι*, σ. 134-136.

²⁴ Renato Poggioli, *ό.π.*, σ. 21-23.

²⁵ *Αυτόθι*, σ. 25-27 και 65-68.

²⁶ Δημήτρης Τζιόβας, «Η ποίηση του Καρυωτάκη ως πρόκληση στο μοντερνισμό» στο *Συμπόσιο για τον Κ. Γ. Καρυωτάκη. Πρέβεζα, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986*, επιμέλεια: Μέμη Μελισσαράτου, Πρέβεζα, 1990, σ. 411: «Οι κοινές εμπειρίες και οι συνομήλικοι οραματισμοί δεν συνταυτίζουν απλώς τους λογοτέχνες μας γενεαλογικά αλλά χρωματίζουν βιολογικά και ντετερμινιστικά την ελληνική ιστορία της λογοτεχνίας. Έτσι ελάχιστες είναι οι αναφορές σε κινήματα και σχολές αφού τα πάντα εξομοιώνονται από τη μυθολογία του βιώματος και το ιδεώδες της αδιάσπαστης παράδοσης».

υπερρεαλιστές, ενώ αναφέρει ως μοντερνιστές τον Σεφέρη και τον Ελύτη²⁷. Ο Αντρέας Καραντώνης ναι μεν αναγνωρίζει ως πρόδρομους ανανέωσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας τον Καβάφη και Καρυωτάκη, αλλά θεωρεί ότι αποτελούν ένα τέλος, επειδή βγαίνουν από το συμβολιστικό κλίμα· έτσι, στην αρχή της πρωτοπορίας τοποθετεί την *Στροφή* (1931) του Σεφέρη²⁸. Αντίστοιχα, ο Mario Vitti χαρακτηρίζει ως πρωτοπόρους, τους ποιητές που *ξεφεύγουν από τις διαστάσεις του Καρυωτάκη*, όπως τον Γιώργο Σαραντάρη, τον Νικήτα Ράντο (*Ποιήματα*, 1933), τον Θεόδωρο Ντόρρο (*Στου γλιτωμού το χάζι*, 1930) και τον Γιώργο Σεφέρη²⁹. Οι διακρίσεις, όπως βλέπουμε, είναι συμβατικές και συγκεκριμένες και δεν οδηγούν σ' ένα διαυγές πλαίσιο. Στην νεοελληνική γραμματεία δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για ξεκάθαρα ελληνική *avant-garde*· όσον αφορά τον όρο «μοντέρνο» στην ποίηση, τα χαρακτηριστικά του έχουν δοθεί από τον Νάσο Βαγενά: α. ο ελεύθερος στίχος, β. η δραματικότητα εν συγκρίσει με την λυρική του παρελθόντος, γ. το καθημερινό λεξιλόγιο εν αντιθέσει προς το «ποιητικό» της παλαιάς ποίησης και δ. η σκοτεινότητα διανοητικής φύσεως, που κάνει δύσκολη την περιγραφή του νοήματος³⁰. Εν κατακλείδι θα λέγαμε ότι η διάκριση του μοντέρνου από την πρωτοπορία - εμπροσθοφυλακή έγκειται στη ριζοσπαστική εκδήλωση ρήξης της τελευταίας, απέναντι στο παρελθόν και την παράδοση.

---

²⁷ *Αυτόθι*, σ. 413.

²⁸ Αντρέας Καραντώνης, *Α'. Εισαγωγή στη νεότερη ποίηση. Β'. Γύρω από την ελληνική ποίηση*, Αθήνα (Παπαδήμας) ³1984 (α' έκδ., Αθήνα 1954), σ. 143-164. Ο Καραντώνης υποβαθμίζει τον ανανεωτικό ρόλο του Νικήτα Ράντου και του Θεόδωρου Ντόρρου: «Το δυστύχημα είναι πως και των δυο το ταλέντο στάθηκε πολύ κατώτερο από τις φωτισμένες προθέσεις τους, – γι' αυτό κι οι στίχοι τους δεν έζησαν, δεν επηρέασαν, δε λογαριάζονται σήμερα για ουσιαστικές αφετηρίες. Κι οι δυο, είναι περισσότερο δημοσιογραφικοί εκλαϊκευτές του ποιητικού μοντερνισμού, παρά νεοέλληνες δημιουργοί. Σα να μην έζησαν ποτέ στην Ελλάδα, γύρευαν από μιας αρχής να σταθούν σε επίπεδα παγκόσμια, διεθνή. Μα οι δυνάμεις τους δεν έφταναν ως εκεί. Έτσι, μείναν σκοτεινοί πρόδρομοι κι αχνοί προάγγελοι μιας μοντέρνας ποίησης που πήρε σάρκα και οστά από το 1935 κι έπειτα, με πρωταγωνιστές και δημιουργούς τον Σεφέρη, τον Ελύτη, τον Αντρέα Εμπειρικό, τον Νίκο Εγγονόπουλο, τον Γιώργο Σαραντάρη, τον Δημήτριο Αντωνίου, και πολύ αργότερα, τον Νίκο Γκάτσο.», σ. 162. Βλ. επίσης, Mario Vitti, *Η 'γενιά του Τριάντα'. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα (Ερμής) 2000, σ. 104.

²⁹ Mario Vitti, *ό.π.*, σ. 88-105.

³⁰ Νάσος Βαγενάς, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, Αθήνα (Στιγμή) 1984, σ. 17.

III. ΠΡΩΤΗ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ο ιταλικός φουτουρισμός παρουσιάζεται για πρώτη φορά στα νεοελληνικά γράμματα, τον Σεπτέμβριο του 1909 από τις στήλες του περιοδικού *Σεράπιον*, με έδρα την Αλεξάνδρεια³¹. Ο αρθρογράφος, Δημ. Γ. Χρυσάνθης, αναδημοσιεύει τα άρθρα της φουτουριστικής διακήρυξης και σχολιάζει ιδιαίτερα αρνητικά τις θέσεις της νέας αυτής καλλιτεχνικής σχολής. Χαρακτηρίζει τον φουτουρισμό με αρκετή δόση ειρωνείας που καταλήγει σε οργή: «Να μία σαπουνοφουσκάλιδα [...] χτυπητό περικάλυμμα σε μια νούλα ουσία [...] Να ένα καινούργιο Ιταλικό σκολεϊό, που περνάει με την παράτα της ψευτιάς»³². Αναφέρεται στους φουτουριστές ως *πυρπολητές, σαν ανθρωπάκια που ήρθαν για να γκρεμίσουν Βιβλιοθήκες και Μουσεία με το αυτοκίνητο και τις ατμομηχανές τους*³³.

Ένα άλλο άρθρο, σχετικά με το ζήτημα, δημοσιεύεται την ίδια χρονιά στο περιοδικό *Νέον Πνεύμα*³⁴, που εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη. Ο αρθρογράφος χαρακτηρίζει τον φουτουρισμό ως *εκκεντρικό ποιητικό κίνημα, ως παράδοξο νεωτερισμό*. Παρουσιάζει ορισμένες από τις θέσεις της διακήρυξης του *μελλοντισμού* – έτσι ονομάζει τον φουτουρισμό – ασκώντας αρνητική κριτική: «Α είναι τρομερός αυτός ο κ. Μαρινέτι! Τρομερός εις τον πλέον ακατανόμαστον εκκεντρισμόν του! Ανατρέπει όλους τους νόμους του αθανάτου κάλλους και ως ατίθασος στασιαστής και ακατανόμαστος καινοτόμος, υβρίζει παν ότι ύμνησαν οι αιώνες και απηθανάτισαν όλοι οι ποιηταί. Τον μεθύει ο καπνός του εργοστασίου, ο κρότος των ναυπηγείων, η ιλιγγιώδης ταχύτης του αεροπόρου, ο καλλιτεχνικός... γρόνθος, τον μεθύει το κινδυνώδες, το παράτολμον, το ατίθασσον, το θυελλώδες και περιφρονεί παν ό,τι εγκρύπτει την ζωήν δύο χιλιάδων ετών!»³⁵.

Ένα μέρος των φουτουριστικών διακηρύξεων μας δίδεται και από το περιοδικό *Πινακοθήκη*³⁶. Ο αρθρογράφος, με το ψευδώνυμο Δάφνης³⁷, θεωρεί το

³¹ Δημ. Γ. Χρυσάνθης, «Στο περιθώριο της Poesia», *Σεράπιον*, Α', αρ. ΙΧ (9), Τρυγητής - Σεπτέμβριος 1909, Αλεξάνδρεια, σ. 288-290. Βλ. Φαίδων Μπουμπουλίδης, *Νεοελληνικά μελετήματα. Απηγήσεις του φουτουρισμού στην νεοελληνική γραμματεία*, Γ', Αθήνα (Επετηρίδα Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών) 1980, σ. 7-49.

³² Φαίδων Μπουμπουλίδης, *ό.π.*, σ. 11-12.

³³ *Αυτόθι*, σ. 12.

³⁴ Αχιλλέας Καλεύρας, «Η αποθέωσις του εκκεντρισμού», *Νέον Πνεύμα*, Μάρτιος 1909, Κωνσταντινούπολη, σ. 322-323.

³⁵ *Αυτόθι*, σ. 323.

³⁶ Δάφνης, «Μελλοντισμός», *Πινακοθήκη*, τχ. 97, 1909, σ. 17-18.

μανιφέστο του μελλοντισμού ως την πιο επαναστατική προκήρυξη στην ως τότε παγκόσμια φιλολογία: «Της σχολής ταύτης αι αρχαί εκτίθενται εις εν πρόγραμμα αναρχικόν. Δι' αυτού καταρρίπτονται είδωλα και βωμοί θρησκείαι φιλολογικαί, κειμήλια. Τα ερείπια διασκορπίζονται, τ' αριστουργήματα ανηλεώς ξεσχίζονται και μόνον ιδεώδες του κ. Μαρινέττι είναι το αυτοκίνητον. Θέλει την πρόοδο της φιλολογίας ανάλογον της ταχύτητος ενός αυτοκινήτου...»³⁸. Όμως, στέκεται αρνητικός απέναντι στις ρηξικέλευθες επιταγές του φουτουριστικού προγράμματος του Marinetti, καθώς τις θεωρεί άσκοπες υπερβολές, που όποια απήχηση και πραγμάτωση και αν έχουν, δεν θα μπορέσουν να ξεπεράσουν τα αριστουργήματα του παρελθόντος³⁹.

Μια άλλη μετάφραση του μανιφέστου του φουτουρισμού έχουμε τον Απρίλιο του 1916, στο περιοδικό *Φύλλα*⁴⁰. Ο αρθρογράφος, αν και αναφέρει τις αντιδράσεις και το γέλιο που προκαλούν οι θέσεις του Marinetti, παίρνει θετική στάση απέναντι στο όλο ρεύμα, αφού οι καινοτομίες που εισάγει ωφελούν την νεότερη σκέψη στον τομέα της τέχνης⁴¹. Επιπρόσθετα, στις επόμενες σελίδες του περιοδικού μεταφράζεται από τον Θανάση Έξαρχο, ένα απόσπασμα από το *Μονόπλανο του Πάπα*, έργο του Marinetti⁴².

Παρουσίαση και ανάλυση των κύριων θέσεων του φουτουρισμού, μας δίδεται και από την εφημερίδα *Νέα Ημέρα* Τεργέστης⁴³. Ο αρθρογράφος Γ. Σερούϊος κρατάει θετική στάση απέναντι στο ρεύμα· ίσως αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η αναφερθείσα εφημερίδα εκδίδεται στην Ιταλία, πατρίδα του φουτουρισμού, και επομένως ο συντάκτης ενημερώνεται και αντιμετωπίζει διαυγέστερα τα ζητήματα εν αντιθέσει με την καθυστερημένη Ελλάδα. Αν και αναφέρει ότι ο φουτουρισμός διέπεται από καθαρά *ιδεολογικό αναρχισμό*, περί ιδεολογικού πολέμου κατά παντός και κατά πάντων, η καταστρεπτική του πνοή είναι δημιουργική συγχρόνως,

---

³⁷ Δάφνης [= Δημήτριος Ι. Καλογερόπουλος]. Βλ., Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, Αθήνα (Εστία) 2005.

³⁸ *Αυτόθι*, σ. 17.

³⁹ *Αυτόθι*, σ. 18.

⁴⁰ «Ο φουτουρισμός εις την Ελλάδα και το α'. μανιφέστο του Μαρινέττι», *Φύλλα*, τχ. 2, Απρίλιος 1916, σ. 94-96.

⁴¹ *Αυτόθι*, σ. 94: «Η φουτουριστική ιδεολογία, όσο και αν στις λεπτομέρειες μπορεί να πέφτει έξω, ως αντίρροπος όμως του *πασσεϊσμού*, της δικής μας να πούμε *προγονοπληξίας*, φαίνεται πως μας ωφέλησε πολύ και προσανατόλισε τη νεότερη σκέψη όχι σε κακό δρόμο».

⁴² Φ. Τ. Μαρινέττι, «Πλάι - πλάι με το φεγγάρι» από το *Μονόπλανο του Πάπα*, μτφρ. Θανάσης Έξαρχος, *Φύλλα*, τχ. 2, Απρίλιος 1916, σ. 85-87.

⁴³ SER [= Γ. Σερούϊος], «Τι είναι ο φουτουρισμός», *Νέα Ημέρα*, Τεργέστη, 4 Απριλίου 1916. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>. Βλ. επίσης, Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*.

χαρακτηρίζοντας το κίνημα ως *νέα κοσμογονία*. «Ο φουτουρισμός ως ιδεολογικόν δόγμα επιζητεί την κατάρριψιν του σεβασμού των ανθρώπων προς τας καθιερωμένας αξίας, ζητεί την κατάργησιν πάσης παλαιάς, γνωστής και κατ' ανάγκην τετριμμένης πνευματικής και τεχνικής “μάρκας”. Ζητεί την ελευθερίαν της εκφράσεως, την ελευθερίαν των “τρόπων” της εκφράσεως [...] Ο φουτουρισμός είναι το λάβαρον της πνευματικής ελευθερίας του μέλλοντος [...] θα επιφέρει την καταστροφήν των παλαιών ιδεολογιών»⁴⁴.

Ο πάντα ενημερωμένος για τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής, Κωστής Παλαμάς, τον Ιανουάριο του 1911, θα δημοσιεύσει ένα άρθρο - γράμμα προς τον Marinetti, στον *Νουμά*, υπό τον τίτλο «Μελλοντισμός»⁴⁵. Ο Παλαμάς είναι ο πρώτος που μιλάει θετικότερα για τον φουτουρισμό: «Κάτι με σπρώχνει να τότε χαιρετίσω το μελλοντισμό σου, σαν ένα όμορφο παλληκάρι, μεστωμένο και μεγαλόκορμο, που πια δεν τρέχει αρματοδρόμο στην Ολυμπία, μα που περνά τρεχάτο σε μεγαλόπρεπο αυτοκίνητο σφυρίζοντας ένα σφύρισμα μαζί τρομαχτικό και κοροϊδευτικό. Τόνη χαιρετώ το μελλοντισμό σου, και με θαμπώνουν όχι τόσο η πλαστική του χάρη και τα σωστά που μας παρατηρεί, όσο η αναρχική ζωηράδα στα κινήματά του και η περηφάνειά του η σατανική»⁴⁶. Ο ποιητής είναι ένας από τους λίγους που έχουν κατανοήσει τη βαθύτερη ουσία της φουτουριστικής ουτοπίας, δηλαδή η ανάγκη για μια νέα ποίηση, μια ποίηση με γλώσσα ανανεωμένη, που δεν θα στέκεται έρμαιο των αξιών του παρελθόντος. Ο Παλαμάς θα εκφράσει βέβαια και τις επιφυλάξεις του, καθώς σέβεται κάποια αριστουργήματα του παρελθόντος, χωρίς τα οποία δεν θα υπήρχε ούτε παρόν ούτε μέλλον, αλλά στο τέλος δεν θα διστάζει να αναφωνήσει τα εξής: «Έχω την τιμή ν' αγωνίζομαι, στον τόπο τούτο, με όλη μου την ψυχή, για τον θρίαμβο της ζωντανής μας γλώσσας, που την καταφρονούν όλες οι πρόληψεις του περασμένου· ν' αγωνίζομαι για την καθιέρωση μιας τέχνης που να σπαρταρίζει από λευτεριά κι από ειλικρίνεια κι από ζωή. Όλα τα θυμάμαι, και κράζω μαζί σου: *Ζήτω του Μελλοντισμού!*»⁴⁷.

---

⁴⁴ *Αυτόθι*, σ. 2.

⁴⁵ Κωστής Παλαμάς, «Μελλοντισμός», *Νουμάς*, 30 Ιανουαρίου 1911, σ. 71. Τώρα στο *Αλληλογραφία Κωστή Παλαμά 1875-1915*, Α', εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια, σημειώσεις: Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα (Ίδρυμα Παλαμά) 1975, σ. 203-205.

⁴⁶ *Αυτόθι*, σ. 203.

⁴⁷ *Αυτόθι*, σ. 204-205.

Ο Παλαμάς, μια δεκαετία αργότερα, θα αναφερθεί ξανά στο ζήτημα του φουτουρισμού, από την στήλη του *Πρόσωπα και ζητήματα* στην εφημερίδα *Εμπρός*⁴⁸. Αναφέρεται στα κύρια χαρακτηριστικά του κινήματος, το οποίο διέπεται από το *ακανόνιστο*, το *απειθάρχητο*, τον *ελεύθερο οργανισμό*: ένα κίνημα που θέλει να ανακαινίσει την καλλιτεχνική έκφραση και τεχνοτροπία, απαλλάσσοντας την τέχνη από τα δεσμά της παράδοσης και του παρελθόντος, με οπτική μόνο το μέλλον: «Οι Μελλοντισταί όχι μόνον δια των έργων των γρονθοκοπούν ανηλεώς τα προϊόντα του παρελθόντος, αδιαφορούντες δια την λατρείαν προς αυτά των πολλών ή των ολίγων, αλλά δεικνύονται πρόθυμοι και πραγματικούς ακόμη γρόνθους να καταφέρουν εις τα συλλαλητήριά των, τας συναθροίσεις των, τας εκθέσεις των, τα θεάτρά των, τας παντοίας εμφανίσεις των ενώπιον του κόσμου, εναντίον των νομιμοφρόνων συντηρητικών και των πιστών του παρελθόντος, των οικτρών με μίαν λέξιν “πασσεϊστών”»⁴⁹. Ναι μεν ο ποιητής αντιμετωπίζει το όλο κίνημα θετικά, σαν φορέα ανανέωσης της τέχνης, αλλά επισημαίνει ότι αυτές οι αναρχικές, ισοπεδωτικές του θέσεις, θα αποτύχουν· αυτή η αρνητική, νιχιλιστική στάση των φουτουριστών απέναντι στο παρελθόν, δεν γονιμοποιεί τις τέχνες στη δημιουργία νέων πεδίων έκφρασης, αντίθετα εγκαθιδρύει και μετατρέπει σε απόλυτο δόγμα της, το γκρέμισμα των πάντων αποκλειστικά και μόνο: «λέξεις κεναί είναι αι μη σχετίζουσαι τας ιδέας, τα φαινόμενα, τα πράγματα, αι μη λαμβάνουσαι υπ’ όψιν την πολλαπλότητα των ιδεών, των φαινομένων, των πραγμάτων, αι παραπλανώμεναι από την εκζήτησιν μιας αληθείας αποκλειστικής. Τα παλαιά προς τα νέα διατελούσιν εις διαρκή συνάφειαν, η οποία τα καθιστά γόνιμα και τελεσιουργά»⁵⁰.

Ένας άλλος ποιητής που αναφέρεται στον φουτουρισμό είναι ο Κώστας Ουράνης. Το 1920 δημοσιεύει στην αμερικανική εφημερίδα *Εθνικός Κήρυξ* ένα άρθρο, στο οποίο παρουσιάζει τις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες της εποχής, τον φουτουρισμό, τον κυβισμό και τον ντανταϊσμό⁵¹. Παρουσιάζει τις θέσεις του Marinetti, σύμφωνα με τις οποίες, η φιλολογία πρέπει να ανταποκρίνεται στην εποχή της, μια εποχή της ταχύτητας, των εξπρές, των αυτοκινήτων και των αεροπλάνων: «πρέπει να κόψουμε κάθε σχέση με το παρελθόν, να κατεδαφίσουμε τα μουσεία, να κάψουμε τις υπάρχουσες βιβλιοθήκες, να ρίξουμε σύρριζα ό,τι μνημείο μας άφησαν

⁴⁸ W [= Κωστής Παλαμάς], «Φουτουρισμός», *Εμπρός*, 16 Μαρτίου 1922. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

⁴⁹ *Αυτόθι*, σ. 1.

⁵⁰ *Αυτόθι*, σ. 2.

⁵¹ Κώστας Ουράνης, «Φουτουρισμός, Κυβισμός, Δαδαϊσμός», *Εθνικός Κήρυξ*, Νέα Υόρκη, 28 Μαρτίου 1920. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

οι αιώνες και να αρχίσουμε να υμνούμε την πρόοδο, τον ατμό, τις μηχανές, τα αεροπλάνα, συγχρόνως δε να εκφραζόμαστε σε ένα ύφος σύντομο και παραστατικό»⁵². Συνεχίζει κρίνοντας αρνητικά αυτά τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής, αφού χαρακτηρίζει ως *εξαμβλώματα* τα έργα τέχνης που κομίζουν: «Μου φαίνεται πως δεν αξίζει τον κόπο και πως δεν πρέπει να παίρνει κανείς σοβαρά αυτές τις εκκεντρικότητες [...] Μη δυνάμενοι να επιβληθούν στην προσοχή του κόσμου με έργα αξίας – διότι αυτό δεν είναι εύκολο – εφεύραν τις διάφορες αυτές αστείες σχολές και κατόρθωσαν αυτό που ήθελαν: να γίνεται λόγος γι' αυτούς...»⁵³.

---

⁵² *Αυτόθι*, σ. 2.

⁵³ *Αυτόθι*.

IV. Η ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ 1933 ΚΑΙ Η ΣΑΤΙΡΑ

*Συχνά βλέπω τον ιδρυτή του φουτουρισμού Μαρινέτι·
προχτές πήγαμε μαζί σε μια φουτουριστική παράσταση.
Έκαμε διάλεξη σ' ένα θέατρο ή μαλλον προσπάθησε,
γιατί μόλις άνοιγε το στόμα του έπεφταν απάνου του
βροχή τομάτες, σάπιες πατάτες και μικρά πετραδάκια του γιαλού.
Μέσα σε τέτοια βροχή και σε γέλια και σφυρίγματα
δόθηκαν δυο μικρά «δράματά» του...⁵⁴.*

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

Νάπολι, 5 Φεβρουαρίου 1924.

*Όλοι σπεύδουν μόλις συναντήσουν κάτι δύσκολο ή ακατανόητο
να το ονομάσουν «υπερρεαλιστικό», με την ίδια ελαφρότητα
που οι συνάδελφοί τους της περασμένης γενεάς
το αποκαλούσαν «φουτουριστικό»⁵⁵.*

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΕΛΥΤΗΣ

Η επίσκεψη του Marinetti στην Αθήνα, τέλη Ιανουαρίου με αρχές Φεβρουαρίου 1933, θα σταθεί αφορμή ώστε να γραφτούν ένα πλήθος από σατιρικά κείμενα, χλευάζοντας τον ίδιο και το κίνημά του. Όπως αναφέρει ο Φώτος Γιοφύλλης, για λίγες μέρες, κατά το Φλεβάρη του 1933, ο Φουτουρισμός κόντεψε να γίνει μόδα στην Αθήνα!⁵⁶ Πέρα από ορισμένες συνεντεύξεις που παραχώρησε ο ιδρυτής του ιταλικού φουτουρισμού, αναπτύσσοντας τις θέσεις του, τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων βρίθουν σατιρικών και γελοιογραφικών κειμένων και αναφορών.

Τα αίτια είναι αρκετά: οι διακηρύξεις του φουτουρισμού υπήρξαν ιδιαίζόντως ρηξικέλευθες και καινοφανείς για το ελληνικό κοινό, το οποίο μη δυνάμενο να τις κατανοήσει, τις ειρωνεύεται και τις σατιρίζει. Γράφει σχετικά ο Νίκος Εγγονόπουλος: «Πόσο εύκολο είναι λοιπόν οι διάφορες προσπάθειες που γίνονται μέσα στην καθαρή περιοχή της Τέχνης να ξαφνιάζουν, και να προκαλούν θυμηδία, είτε δυσφορία, είτε ακόμη κι αγανάκτηση, σ' όλους τους αδιάφορους που τυχαίνει να τις

⁵⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Επιστολές προς τη Γαλάτεια*, Αθήνα (Δίφρος) 1958. Το αντλό από το άρθρο: Νίκος Εγγονόπουλος, «Παρουσίαση του Φουτουρισμού με την ευκαιρία μιας επετείου», στο περιοδικό *Ζυγός*, τχ. 68-69, Ιούλιος - Αύγουστος 1961, σ. 32. Βλ. Νίκος Εγγονόπουλος, *Πεζά Κείμενα*, Αθήνα (ύψιλον) 1987, σ. 20.

⁵⁵ Οδυσσέας Ελύτης, «Οι κίνδυνοι της ημιμάθειας». Άρθρο δημοσιευμένο στο περιοδικό *Νέα Γράμματα*, 1938. Τώρα στο *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα (Ικαρος) ³1987, σ. 465.

⁵⁶ Φώτος Γιοφύλλης, «Ο Φουτουρισμός στην Ελλάδα (1910-1960)», *Νέα Εστία*, τχ. 68, 1960, σ. 846.

πρωτοαντικρύσουν. Καθώς δε δεν αφορούν, κατά κανένα τρόπο, αυτούς τους ίδιους, δεν προσπαθούν καν να καταλάβουν περί του τι πρόκειται, να “εμβαθύνουν”, και τους απομένει μόνο, ακέραια, η εντύπωση του σκανδάλου. Σ’ αυτήν την κατάσταση προστίθενται, με τη σειρά τους, διάφοροι καλοθελητές, που υποδαυλίζουν όλες τούτες τις εχθρικές διαθέσεις, ωθούμενοι από μύριους όσους λόγους, από ανοησία, από επιπολαιότητα, από συμφέρον [...] Αυτή υπήρξε κι η μοίρα του “Φουτουρισμού”. Σε κάθε τι που και σήμερα ακόμη, ύστερα από τόσα πολλά χρόνια, εντυπωσιάζει ανοίκεια τον αδαή, επικολλάται το σήμα: “είναι φουτουριστικό!”»⁵⁷.

Αντίστοιχα, παρόμοιες θέσεις θα διατυπώσει και ο Οδυσσέας Ελύτης, όταν έκανε ο υπερρεαλισμός τα πρώτα του βήματα στη νεοελληνική λογοτεχνία: «Η απροσδόκητη εμφάνιση νέων ιδεών σ’ έναν τόπο όπου οι άνθρωποι δεν έχουν καθόλου ιδέες αποτελεί γι’ αυτούς το μεγαλύτερο κίνδυνο, που τον αντιμετωπίζουν ή με μια συνωμοτική σιωπή ή με μια επιθετική και άστοχη ειρωνεία. Γέννημα η πρώτη της πονηρίας· η δεύτερη, της ημιμάθειας», και καταλήγει σε μια *θλιβερή διαπίστωση*, όπως ο ίδιος αναφέρει: «Τα πιο ζωντανά, τα πιο σύγχρονα, τα πιο σοβαρά προβλήματα αντιμετωπίστηκαν σχεδόν πάντοτε με τα συνηθισμένα όπλα της ημιμάθειας. Η γνωστή φιλοπεριέργεια του Ρωμιού πλανιέται αποκλειστικά και μόνο στις επιφάνειες – ασυστηματοποίητα, πρόχειρα, βιαστικά. Η διάθεσή του να μην υστερεί σε τίποτε και να εκφέρει γνώμη για τα πάντα μοιάζει από πρώτη άποψη συγκινητική, αναποδογυρίζεται όμως, και παρουσιάζεται αντιπαθητικότητα, μόλις αντιληφθούμε ποιους εύκολους και φθηνούς δρόμους ακολούθησε.»⁵⁸.

Από την άλλη, τόσο ο ίδιος ο Marinetti, ένας άνθρωπος *sui generis*, όσο και το ίδιο το κίνημα, σαν κύριο χαρακτηριστικό του είχε - για να προωθήσει τις ιδέες του - την έκπληξη και την πρόκληση σοκ στους θεατές και τους ακροατές· ο φουτουρισμός χρησιμοποίησε τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και υιοθέτησε την τακτική των προκλητικών θεαμάτων για προπαγανδιστικούς ρόλους, με στόχο τη διάδοση των ιδεών του και την αναμέτρηση με το κοινό⁵⁹. Όλος αυτός ο θόρυβος που προκλήθηκε το 1933 στην Ελλάδα, θα άφησε απόλυτα ικανοποιημένο τον Marinetti. Άλλωστε,

⁵⁷ Νίκος Εγγονόπουλος, *ό.π.*, σ. 17-18.

⁵⁸ Οδυσσέας Ελύτης, «Οι κίνδυνοι της ημιμάθειας» στο *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα (Ικαρος) ³1987, σ. 463. Βλ. επίσης, στον ίδιο τόμο, το κείμενο «Το χρονικό μιας δεκαετίας», σ. 379-380: «Ξεσηκώσανε από τα λεξικά τον ορισμό της Σχολής (μέθοδος αυτοματισμού δυνάμει της οποίας καταγράφεται το πραγματικόν περιεχόμενον της σκέψεως κ.λπ.), και να σου αμέσως στις εφημερίδες και στα περιοδικά με άρθρα πιχουαία, θρασύτητας ασύστολης».

⁵⁹ Νίκη Λοϊζίδη, «Τέχνη και προπαγάνδα» στο *Οι μεταμφιέσεις της τέχνης και οι ψευδαισθήσεις της κριτικής*, Αθήνα (Νεφέλη) 1999, σ. 33.

κύριο σύνθημα της ιδεολογίας του φουτουρισμού υπήρξε η «αναμέτρηση με τον αστό», η πρόκληση του αστού (*épaier les bourgeois*), μέσω της σκανδαλοθηρικής δράσης και του αισθητικού αιφνιδιασμού⁶⁰.

Επιπρόσθετα, στο πολιτικό - ιδεολογικό πεδίο, η ταύτιση του φουτουρισμού με τον ιταλικό εθνικισμό - φασισμό του Μουσσολίνι και παράλληλα η αντίστοιχη προπαγάνδα⁶¹, καθιστούσε το καλλιτεχνικό κίνημα ως κάτι εχθρικό, πολεμικό και απευκταίο για τους Έλληνες κριτικούς, που στάθηκαν ιδιαίτερα αρνητικοί απέναντί του. Τόσο οι μαρξιστές όσο και οι φιλελεύθεροι αστοί επιτέθηκαν δριμύτατα στον ιταλικό φουτουρισμό, ταυτίζοντάς τον με τον φασισμό· αρθρογράφος της *Εστίας*, μετά από διάλεξη του Marinetti, έκανε λόγο για «Ακαντέμια Μουσσολιάνια», ταυτίζοντας την επιθετικότητα των επιταγών του φουτουριστικού κινήματος με αυτές του ιταλικού φασισμού⁶². Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι μετά την επίσκεψη του Marinetti, η εφημερίδα *Πρωία*, η οποία είχε καλύψει το γεγονός εκτενέστατα στα πρωτοσέλιδά της, προχώρησε στη δημοσίευση ενός άρθρου του δικτάτορα Μπενίτο Μουσσολίνι, στο οποίο εξυμνείται η μηχανή, μια θέση αντίστοιχη με την μηχανολατρεία των φουτουριστών· ο Μουσσολίνι δηλώνει *ενσυνείδητος υπέρμαχος πάσης τεχνικής προόδου* και προσθέτει: «Δεν ανήκω εις εκείνους, οι οποίοι μισούν την μηχανήν. Είμαι πεπεισμένος, ότι αι μηχαναί ανήκουν εις την εποχήν μας και ότι συμβάλλουν εις τας προόδους της. Ο κόσμος δεν είναι δυνατόν να στραφεί προς τα οπίσω, τείνων όπως επιστρέψει εις τον “χρυσούν αιώνα”. Διότι και τότε θα ήρχιζε και πάλιν η κυκλοειδής κίνησις μετά τινος δε γενεάς θα εφθάνομεν εκ νέου εις τον αιώνα της μηχανής. Δεν αρκούμαι λοιπόν εις το να μη καταφρονώ την μηχανήν, αλλά και την υποστηρίζω»⁶³.

Όσον αφορά το φιλολογικό - λογοτεχνικό πεδίο κάθε καλλιτεχνική πρωτοποριακή απόπειρα ήταν θνησιγενής, κάθε προσπάθεια για ανανέωση της εκφραστικότητας στη βάση της πρωτοπορίας γινόταν επί ματαίω· ήταν ακόμη βαριά η

---

⁶⁰ Νίκη Λοϊζίδη, *Απόγειο και κρίση της πρωτοποριακής ιδεολογίας*, Αθήνα (Νεφέλη) 1992, σ. 16 και σ. 48.

⁶¹ Νίκη Λοϊζίδη, *ό.π.*, σ. 33: «Το πρώτο κίνημα που καλλιέργησε συστηματικά τις σχέσεις τέχνης και προπαγάνδας ήταν ο φουτουρισμός. Οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις του κινήματος κατέληγαν σε ένα προπαγανδιστικό συνονθύλευμα αισθητικών νεολογισμών και πατριωτικών μηνυμάτων, τα οποία ταύτιζαν τον κοινωνικό ρόλο της τέχνης με την πολιτική σκηνή».

⁶² Παρελθοντιστής, «Ο ακαδημαϊκός Μαρινέτι», *Εστία*, 1 Φεβρουαρίου 1933. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

⁶³ Μπενίτο Μουσσολίνι, «Τεχνοκρατία. Η σχέση μεταξύ ανθρώπου και μηχανής», *Η Πρωία*, 8 Φεβρουαρίου 1933. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>. Βλ. επίσης, Νίκη Λοϊζίδη, *ό.π.*, σ. 33: «Ο Mussolini επιδίωκε επίμονα να χαρακτηρίζεται “maestro” της πρόζας και πρώτος «καλλιτέχνης» της χώρας, ενώ ανάλογες φιλοδοξίες καλλιέργησε και ο Hitler, προπαγανδίζοντας το Γ΄ Ράιχ ως την πιο ευρεία και υψηλή έκφραση της τέχνης!».

σκιά του Καρυωτάκη⁶⁴, ακόμη και οι πρώτες εμφανίσεις των υπερρεαλιστών Ελύτη, Εμπειρικού, Ρίτσου, Εγγονόπουλου, Γκάτσου, Ράντου έτυχαν δυσμενέστατης κριτικής⁶⁵. Προς το τέλος της δεκαετίας του '30 αρχίζει και ωριμάζει το κλίμα και εισέρχονται στον νεοελληνικό λογοτεχνικό κανόνα ο συντηρητικός αγγλοσαξονικός μοντερνισμός του Σεφέρη και οι υπερρεαλιστικές απόπειρες των προαναφερθέντων. Συν τοις άλλοις, η νεοελληνική φιλολογική κριτική βρίσκεται σε μεταίχμιο· από τη μια οι μαρξιστές, που οδηγούνται, λόγω κομματικής ορθοδοξίας, στις αγκυλώσεις του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, απορρίπτοντας κάθε τι πρωτοποριακό εκτός κομματικής γραμμής, και από την άλλη, οι θιασώτες του αστικού φιλελευθερισμού που επιδίδονται σε έναν άγονο αντικομμουνιστικό αγώνα για τα ηνία της πνευματικής πρωτοκαθεδρίας⁶⁶.

Umberto Boccioni, *Φουτουριστική βραδιά στο Μιλάνο*, 1911

⁶⁴ Οδυσσέας Ελύτης, «Το χρονικό μιας δεκαετίας», *ό.π.*, σ. 322 και 324-325 αντίστοιχα. Αναφέρεται στο 1934: «Χλωμοί, ονειροπαρμένοι, έγραφαν όλοι τους ποιήματα που μοιάζανε και που ομολογούσανε πίστη σ' έναν και μόνο θεό: τον Καρυωτάκη» και «Με άγγιξε ο Υπερρεαλισμός [...] που αντί να γίνει, όπως ως τώρα, ένα μοιρολόι, προσεταιρίζεται την έξαρση, και την άπειρη συνδυαστική της φαντασίας, για να προτείνει, στο επίπεδο του πνεύματος, λύσεις σύμφωνες με τους προαιώνιους πόθους του ανθρώπου. Να κάτι που δεν αποτελούσε δυσαρμονία με τα λευκά ανοιχτά πουκάμισα που αρχίσαμε τα χρόνια εκείνα οι πιο τολμηροί να φοράμε. Κι ο Άγρας, ο Καρυωτάκης – αυτοί φορούσανε ακόμη διπλά γιλέκα και κολάρα σκληρά. Δεν αστειεύομαι καθόλου».

⁶⁵ Mario Vitti, «Οι δύο πρωτοπορίες στην ελληνική ποίηση 1930 με '40», *Ο Πολίτης*, τχ. 1, 1976, σ. 72-79.

⁶⁶ Βλ. Γιώργος Θεοτοκάς και Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα (Ερμής) 1981, σ. 61: «Τους τελευταίους καιρούς τα κομμουνιστικά δόγματα δε συναντούνε πια καμιά σοβαρή ιδεολογική αντίσταση στον τόπο μας, εξαιτίας της οικτρής ηττοπάθειας που κατέχει την Ψωροκώσταινα. Σκέφτηκα μαζί με τον Σπύρο Μελά και τον Οικονομίδη να αποπειραθούμε μια ανόρθωση του ιδεαλισμού και της ελεύθερης σκέψης, κι ίσως καταλήξουμε και στην έκδοση ενός μικρού μαχητικού περιοδικού». Το 1933 προχωρούν στην έκδοση του περιοδικού *Ιδέα*.

Ήδη από το καλοκαίρι του 1916, στην επιθεώρηση *Ξιφίρ Φαλέρ*⁶⁷ των Γεωργίου Πωπ, Νικόλαου Λάσκαρη και Μιλτιάδη Λιδωρίκη σατιρίζεται το ιταλικό φουτουριστικό κίνημα :

ΑΡΗΣ [Κλωτσών αυτόν ελαφρώς] – Έ! Κύριος!

ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΤΗΣ [Στρέφω αργά την κεφαλήν] – Κόκκινα... μαύρα... μουσική... τίγκ... τάγκ... χαρά... άνθρωποι... αρρώστεια.

ΑΡΗΣ – Σιναπισμοί... εκδόρια... ταβάνι... σκουπόξυλο.

ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΤΗΣ [Μειδιών] – Είστε και σεις Φουτουριστής;

ΑΡΗΣ – Βέβαια! Γι' αυτό θέλω ν' ακούσω το τελευταίο ποίημά σας.

ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΤΗΣ [Εγείρεται] - :

*Εις της σελήνης το αφτί
το σκουλαρικιασμένο
που τρέχουνε τα πέταλλα
και τραγουδούν τακούνια*

*Μοιρολογά το έμπλαστρον
αστράφτει η βεδούρα
κι ηχολογούν οι δαγκωνιές
οι νεραϊδολογίστρες.*

*Μπογιατισμένο όνειρο
και φρεσκοζουρισμένο
κτυπά τ' αγέρι κι αντηχούν
αόματα κουδούνια.*

*Και συναντούν τους πόθους των
εις τα νερά τα σκούρα
που ξετυλίγονται γοργά
ως είδος κουβαρίστρες.*

ΑΡΗΣ [Αφού χειροκρότησαν όλοι] – Σας συγχαίρω. Μα δεν μου λέτε, παρακαλώ,... οι κουβαρίστρες πόσων γυάρδων πρέπει να είναι;

ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΤΗΣ – Αδιάφορον, αρκεί το ζετύλιγμα να γίνεται κανονικόν.

Και φυσικά κατά τη διάρκεια της παραμονής του Marinetti στην Αθήνα, οι εφημερίδες κατακλύζονται από παντός τύπου και είδους σάτιρας εναντίον του: ποιήματα, γελοιογραφίες, σκίτσα, χρονογραφήματα και δημοσιεύματα σχετικά με τον φουτουρισμό κυριαρχούν στα πρωτοσέλιδα της εποχής.

Στην εφημερίδα *Βραδυνή*, ο Πωλ Νόρ (ψευδώνυμο του Νίκου Νικολαΐδη) δημοσιεύει δύο σατιρικά ποιήματα· το ένα επιγράφεται *Αεροτέρας*⁶⁸, σχετιζόμενο με την *αεροζωγραφική – aeropittura*, μέθοδο της φουτουριστικής ζωγραφικής, εναντίον των πινάκων *νεκρών φύσεων* του παρελθόντος και το άλλο, με τίτλο *Μαρινέτι*⁶⁹, σχετιζόμενο με τις θεωρίες του για την φουτουριστική λογοτεχνία:

⁶⁷ Θόδωρος Χατζηπανταζής, Λίλα Μαράκα, *Η αθηναϊκή επιθεώρηση*, τμ. Γ', Αθήνα (Ερμής) 1977, σ. 402-403.

⁶⁸ Πωλ Νόρ, «Αεροτέρας», *Η Βραδυνή*, 9 Φεβρουαρίου 1933. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

⁶⁹ Πωλ Νόρ, «Μαρινέτι», *Η Βραδυνή*, 30 Ιανουαρίου 1933. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

ΑΕΡΟΤΕΡΑΣ

Συνέπεια της επισκέψεώς του,
ταχεία, ξαφνική, ιλιγγιώδης,
επιδοκιμασία παταγώδης
του φουτουριστικού κηρύγματός του
είναι το χθεσινόν αεροβρέφος,
που είχε στο κεφάλι ένα νέφος,
γεμάτο με αέρα και νερόν.
Το πράγμα είναι τόσο φανερόν!
Λέγουν ότι το τέρας που εγεννήθη,

σύμφωνα με τα νέα αεροθήη,
θέ να το στείλουν μέσα σε μια γυάλα,
διατηρούμενον εν είδει σαλαμούρας,
να τοποθετηθεί με όλα τάλλα
στην έκθεση της Αεροπιτούρας.
Λέγουν έτι
πως, μόλις η μαμά του το σερβίρησε,
πριν ακόμα εκπνεύση, εψιθύρισε
σιγά-σιγά τη λέξη «Μαρινέττι!...»

ΜΑΡΙΝΕΤΤΙ

Τιμόνι, μανιφέστο!
Στιμόνι, φέστο!
Στήματα, πρέστο!
Βλαστήματα, έστο!
[.....]

Μπον αρριβάτο, βάτο, βάτο
ΚΑΡΕΚΛΑΤΟ.
Καθείς εντροφάτω, φάτο, φάτο.
Καίτη, Μπέτυ, Τζαναμπέττυ!
Ούρα, ούρα, Μαρινέττι.

Στην εφημερίδα *Έθνος*, ο αρθρογράφος με το ψευδώνυμο Φουτουρίστας, δημοσιεύει έξι ποιήματα που σατιρίζουν τις θεωρητικές θέσεις του φουτουρισμού. Ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι που φέρουν: *Αυτοκίνητο*⁷⁰, *Η Φουβού*, *Κοσμογονία* (30 Ιανουαρίου 1933) και *Κίνησης*⁷¹, *Ταχύτης*, *Γιατί*; (31 Ιανουαρίου 1933), αντίστοιχα:

ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΟ

Ω αυτοκίνητο, σαν όνειρο χρυσό
διαβαίνεις και περνάς σαν αστραπή.
Καλότυχος αυτός που θα κοπή
και θα γενή εφτά κομμάτια και μισό!

Είσαι η ταχύτης, που οδηγεί σε κόσμους νέους.
Τύφλα να έχη ο αιών του Περικλέους!
Τί να τα κάνης τα ιδανικά;
Ωσάν τη ρόδα αργοκυλάει σάπιου κάρρου
η φαντασία του Πινδάρου,
χωρίς βενζίνα και ελαστικά.

ΚΙΝΗΣΗΣ

Και είπεν ο Φουτουρισμός:
- Η κίνησης είναι το παν.
Πρέπει να αποφεύγουμε
Τις σούπες, τον λαπάν·

⁷⁰ Φουτουρίστας, «Αυτοκίνητο», *Έθνος*, 30 Ιανουαρίου 1933. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

⁷¹ Φουτουρίστας, «Κίνησης», *Έθνος*, 31 Ιανουαρίου 1933. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

να αναπνέωμεν ατμόν,
να τρώμε μηχανήματα.
Και, διαρκώς κινούμενοι,
Να ζώμεν με Κινήματα...
Και κάποιος του απήντησε
εν βία και σπουδή,
μετά πολλών κινήσεων
την κεφαλήν κινών.
- Τί κούναγε η μάννα σου
και δεν ξεσκέπαζε να δη!...

Αντίστοιχο παράδειγμα έχουμε από τον αρθρογράφο με το ψευδώνυμο «Αριστοφάνης», στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα*⁷²:

ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Ηλθεν εις τας Αθήνας επί τέλους
κάποιος απ' τους εξέχοντες φρατέλλους,
ο μέγας Μαρινέττι ο Φίλιππος,
που έχει επινοήσει τον Φουτουρισμόν
κι edήλωσε εις Συντάκτην μας περίλυπος
τα κάτωθι σημαντικά μετά παντοίων ακκισμών:
- Τί να σας πω, amico mio,
δεν βλέπω ούτε μισό παρήγορο σημείο
δια την νίκην του Φουτουρισμού την μέλλουσαν...
Παντού με περιέπαιζαν και μ' έλουσαν
με ειρωνείας δα πολλές,
που προσπαθώ να επιφέρω στην ζωήν μεταβολάς...
- Έχετε κάνει, λέγουν, *maitre*, κουζίνα φουτουριστική;
- Βεβαίως, νοστιμώτατη κι όχι κουραστική.
Το μοσχαράκι λόγου χάριν το ψητό
με πετιμέζι μπόλικο το κάνω... παγωτό.
Μ' αρέσει το ρυζόγαλο με λάδι και με ξίδι
και με πιπέρι κόκκινο. Είχα για το ταξίδι
σάντουιτς ωραιότατα: Τυρί με ασπρίνη..

Σας βεβαιώ, τέτοιος μεζές δεν έχει ξαναγίνει...
Αξίζει του Φουτουρισμού, νομίζω, η κουζίνα.
- Τί προτιμάτε ως ποτόν; Κρασί; Νερό;
- Μπεζίνα!...
- Καπνίζετε;
- Ουδέποτε. Σαν έχω πονόλαιμο,
κάμνω γαργάρες [- υ -] με λίγο χαρτοπόλεμο!...

Πέρα από τα σατιρικά στιχουργήματα, δημοσιεύονται μια σωρεία από ευθυμογραφήματα ή σατιρικά χρονογραφήματα. Στην εφημερίδα *Ελληνικό Μέλλον*⁷³,

⁷² Αριστοφάνης, «Φουτουρισμός» *Αθηναϊκά Νέα*, 6 Φεβρουαρίου 1933. Βλ. Φαίδων Μπουμπουλίδης, *Νεοελληνικά μελετήματα. Απηχήσεις του φουτουρισμού στην νεοελληνική γραμματεία*, ό.π., σ. 32-33.

⁷³ Διαβάτης, «Ρεβύ – Οπερέττα», *Ελληνικό Μέλλον*, 3 Φεβρουαρίου 1933. Βλ. Μπουμπουλίδης, ό.π., σ. 38.

ο αρθρογράφος με το ψευδώνυμο «Διαβάτης» σατιρίζει τον Marinetti, που πρέσβευε το γκρέμισμα του Παρθενώνα και τη δολοφονία του σεληνόφωτος:

PEBY – ΟΠΕΡΕΤΤΑ

[...] – *Τί συμβαίνει;*

Η απάντησις εδόθη από άνδραν ωραίον και υψηλόν, που έτρεξε και εστάθη εμπρός στην ομάδα των αρχαιολατρών.

- *Σταθήτε, ω άνδρες Εγγλέζοι!*

- *Τί γίνεται εδώ πάνω;*

- *Εκτελείται το σεληνόφως!*

- *Πώς;*

- *Δεν υπάρχει πλέον σεληνόφως και ο Παρθενώνας γκρεμίστηκε! Γυρίστε πίσω, ω άνδρες Εγγλέζοι!*

- *Και ποιός σκότωσε το σεληνόφως και γκρέμισε τον Παρθενώνα;*

- *Ο Μαρινέτι! Η Ελλάς δεν έχει πια Παρθενώνα!*

- *Δεν έχει Παρθενώνα; Αλλά τότε τί έχει;*

- *Τραμ, μηχανοστάσια, το «θηρίο» και σονόρ ποιητάς!...*

Αντίστοιχα, από την στήλη του στην *Πρωία*⁷⁴, «Η κωμωδία της ζωής», του αρθρογράφου, ο Απόμαχος, σατιρίζεται η καταστροφή του παρελθόντος και ο θόρυβος της μηχανής:

ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

[...] – *Βρε αδερφέ, κυρ Πέτρο, πότε θα μου πληρώσεις εκείνα τα παλιά νοίκια που μου χρωστάς; Σε περιμένω ένα χρόνο τώρα και ακόμα να μου τα φέρεις.*

- *Για τα περσινά νοίκια θέλεις να πεις, κυρ Σωτηράκη;*

- *Βέβαια! Εκείνα τα παρελθόντα που δεν μου εξόφλησες.*

- *Και δεν ντρέπεσαι να μου τα γυρεύεις, εσύ άνθρωπος με νέες ιδέες;*

- *Όχι! Δεν ντρέπομαι καθόλου. Θέλω τα λεφτά μου.*

- *Μα τα νοίκια αυτά, κυρ Σωτηράκη, ανήκουν εις το παρελθόν. Δεν είπαμε λοιπόν, κάτω το παρελθόν; Τί φουτουριστής είσαι του λόγου σου; [...]*

ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΙ

- *Πολυξένη, για αύριο βράδυ εκάλεσα τους φίλους μου να χορέψουμε λιγάκι. Έχουμε κ' εμείς υποχρέωση να δώσουμε μια χορευτική εσπερίδα, αφού τόσες φορές κι αυτοί μας έχουν καλεσμένους.*

- *Μα γιατί, Πελοπίδα, αύριο να γίνει αυτό κι όχι την ερχόμενη Κυριακή;*

- *Έχω τον λόγο μου. Αύριο βράδυ έχω παραγγίλει να έρθει η μηχανή, που θα αδειάσει το βόθρο του σπιτιού, ο οποίος, καθώς ξέρεις, γέμισε. Ενώ λοιπόν η μηχανή θα δουλεύει ως το πρωί, οι προσκεκλημένοι θα χορεύουν υπό τους κρότους που θα κάνει!*

Εκτός του πλήθους των σατιρικών κειμένων στον τύπο της εποχής, δεν λείπει και η κριτική για το ιταλικό φουτουριστικό κίνημα. Στην *Πρωία*⁷⁵, ο Φώτος Πολίτης

⁷⁴ Ο Απόμαχος, «Φουτουρισμός» και «Φουτουρισμοί», *Η Πρωία*, 1 Φεβρουαρίου 1933 και 23 Ιουνίου 1933, αντίστοιχα. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

⁷⁵ Φώτος Πολίτης, «Φουτουρισμός», *Η Πρωία*, 3 Φεβρουαρίου 1933. Βλ. <http://catalog.parliament.gr/>.

αναφέρεται στο ρεύμα, υιοθετώντας μάλλον τις απόψεις που τα προηγούμενα χρόνια είχε διατυπώσει ο Παλαμάς. Αναγνωρίζει την επαναστατικότητα του κινήματος και την αντίστοιχη πολεμική του για την συμβατικότητα των ποιητών της προπολεμικής εποχής, εξυμνώντας την ταχύτητα, το αυτοκίνητο, το σιδηρόδρομο, τα εργοστάσια: *ο φουτουρισμός είχε την αξία του σαν άρνηση και επανάσταση*. Παρόλα αυτά όταν προσπάθησε να γίνει «θέση», να διατυπώσει αισθητικά δόγματα, τα πράγματα άλλαξαν· έχασε τη «λογοτεχνικότητά» του, παρέμεινε *ανάλυση* και δεν κατόρθωσε να γίνει *σύνθεση*, όπως είναι η τέχνη και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι και θα παραμείνει *κριτική*. Ταυτόχρονα, στέκεται αρνητικός απέναντι στο «δυναμισμό» που πρεσβεύουν οι θιασώτες του φουτουρισμού, καθώς το ίδιο το έργο κρύβει μέσα του το δυναμισμό του, χωρίς να τον αναγάγει σε δόγμα. Επιπλέον, κριτικάρει έντονα την μηχανολατρεία των φουτουριστών, διότι, όπως ο ίδιος αναφέρει: *εξυμνούν την υποδούλωση του πνεύματός μας από τα μηχανικά μέσα*.

Τα ίδια επιχειρήματα χρησιμοποιεί και ο Παύλος Νιρβάνας. Εκφράζει την άποψη ότι για να καθιερωθεί ένα κίνημα και να αφήσει το στίγμα του, δεν χρειάζεται *μανιφέστα*, *προπαγάνδα* ή *κήρυγμα*. Απεναντίας, αυτό που μόνο χρειάζεται είναι ένα μεγάλο, άξιο έργο τέχνης και τον αντίστοιχο *καλλιτέχνη* για να το δημιουργήσει: «Κανένας από τους μεγάλους δημιουργούς, που σφράγισαν μια εποχή με το όνομά τους, δεν έβγαλε “μανιφέστα”. Γύρω απ’ αυτούς, όμως, η Τέχνη έλαβε καινούριες και αιώνιες μορφές. Ο κ. Μαρινέτι κηρύττει την αισθητική της ταχύτητας, της μηχανής, του θορύβου, του νέου δυναμικού ρυθμού της συγκαιρινής μας ζωής [...] Αλλά η Τέχνη δε γίνεται με συνταγές [...] χρειάζεται δημιουργούς»⁷⁶.

---

⁷⁶ Παύλος Νιρβάνας, «Φουτουρισμός», *Νέα Εστία*, τχ. 148, 15 Φεβρουαρίου 1933, σ. 180-181.

V. Ο MARINETTI ΚΑΙ Η ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

*Είναι μια ομάδα σχολιαρόπαιδα, που τόνεσκασαν από ένα ιησουίτικο κολέγιο
και αφού έκαναν λίγο θόρυβο στο κοντινό δάσος,
επαναφέρθηκαν κάτω από το μαστίγιο του αγροφύλακα⁷⁷.*

ANTONIO GRAMSCI

Ο ηλεκτροφορτισμένος αγέρας προμηνούσε μεγάλες εκρήξεις⁷⁸.

LEON TROTSKI

Η επίσκεψη του Marinetti στην Αθήνα, τον Φεβρουάριο του 1933, δεν αφήνει ανεπηρέαστη και αμέτοχη την Αριστερά. Μαρξιστές κριτικοί δημοσιεύουν άρθρα σε περιοδικά της εποχής (ορθόδοξα κομμουνιστικά ή μη) στα οποία ασκούν δριμύτατη επίθεση στον «μαρινετισμό» - ιταλικό φουτουρισμό, θεωρώντας τον ως την καλλιτεχνική απόληξη του φασισμού. Παράλληλα εκφράζουν θετικές απόψεις για τον ρωσικό φουτουρισμό, με επικεφαλής τον Μαγιακόφσκι, αν και κρατούν κάποιες αποστάσεις: βρισκόμαστε χρονικά πολύ κοντά με το 1934, όπου στη Σοβιετική Ένωση θα κυριαρχήσει το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στο πεδίο των τεχνών.

Ένα γενικό πλαίσιο των ιδεολογικών συγκρούσεων στη λογοτεχνία που λαμβάνουν χώρα στην Ελλάδα την δεκαετία του '30 έχει δοθεί στο άρθρο του Mario Vitti, «Οι δύο πρωτοπορίες στην ελληνική ποίηση 1930 με '40», στο περιοδικό *Ο Πολίτης*. Ο Vitti, με αφορμή την δεύτερη έκδοση της ποιητικής συλλογής του Κώστα Βάρναλη, *Το φως που καίει*, εξετάζει τις αντίστοιχες, αντιμαχόμενες κριτικές: από τη μια οι μαρξιστές και από την άλλη οι θιασώτες του αστικού φιλελευθερισμού. Οι θέσεις των μαρξιστών συνοψίζονται ως εξής: ο «σωστός» ποιητής πρέπει να εκφράζει στο έργο του την επανάσταση του προλεταριάτου και η μορφή του έργου του οφείλει να γίνεται κατανοητή από το προλεταριάτο⁷⁹. Επιπρόσθετα, η μαρξιστική κριτική μπορεί να χαρακτηριστεί ως προβληματική, σχετικά με την έννοια της πρωτοπορίας, εφόσον αναγνωρίζει ως πρωτοποριακό έργο τέχνης μόνο αυτό που συμβαδίζει με την

⁷⁷ Αντόνιο Γκράμσι, *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, μτφρ. Χ. Μαστραντώνης, Αθήνα (Στοχαστής) 1981, σ. 262.

⁷⁸ Λέων Τρότσκι, «Ο φουτουρισμός» στο *Λογοτεχνία και Επανάσταση*, μετάφραση-σημειώσεις-επιμέλεια: Λ. Μιχαήλ, απόδοση στίχων: Κώστα Δελάρου, πρόλογος: Μανόλη Λαμπρίδη, Αθήνα (Νέοι Στόχοι) 1979, σ. 103.

⁷⁹ Mario Vitti, «Οι δύο πρωτοπορίες στην ελληνική ποίηση 1930 με '40», *Ο Πολίτης*, τχ. 1, 1976, σ. 72-73.

προλεταριακή επανάσταση στη Σοβιετική Ένωση. Βάσει της ορθόδοξης μαρξιστικής θεωρίας, *όποιος υπηρετεί την κοινωνική πρωτοπορία είναι, με αυτή και μόνη την πράξη, καλλιτέχνης πρωτοπόρος*⁸⁰. Κάθε πρωτοποριακό έργο τέχνης που δεν ακολουθεί τις συγκεκριμένες επιταγές αυτού του δόγματος, κρίνεται αρνητικά και καταδικάζεται ως καλλιτεχνικήπραγμάτωση της παρακμής της αστικής τάξης. Κατ' αυτό τον τρόπο ο ιταλικός φουτουρισμός καταδικάζεται συλλήβδην από τους αριστερούς διανοούμενους ως καλλιτεχνική έκφραση του φασισμού⁸¹, ενώ ο ρωσικός αντιμετωπίζεται θετικά, αν και δεν λείπουν ακραιφνείς ορθόδοξοι κριτικοί που κρατούν αποστάσεις.

Στο σοσιαλιστικό περιοδικό *Σήμερα*, με αφορμή την επικείμενη διάλεξη του Marinetti στην Αθήνα, στο ιταλικό ινστιτούτο, δημοσιεύεται ένα οξύ άρθρο με αρκετά ειρωνικό ύφος: ο Marinetti χαρακτηρίζεται ως *φουτουριστής του φασισμού*: «Ζήτω ο Πόλεμος, η Δύναμη και ο Φασισμός, είναι το σύνθημά τους. Ο κ. Μουσσολίνι είναι ο πρώτος και ο μέγιστος Φουτουρίστας [...] Ζήτω η απόλαυση της Μηχανής [...] Κάτω τα αρχαία, τα μνημεία [...] Ο κύριος Μαρινέτι έχει τούτο το οξύμωρο: ονομάζεται ο Αρχηγός του Φουτουρισμού και ο εφευρέτης του (από τα 1912). Είναι σχετικά νέος. Και όμως ανήκει στο παρελθόν. Είναι όλο ορμή και δύναμη και όμως είναι πεθαμένος. Όλο τον ακούς και όμως είναι στο περιθώριο. Φωνάζει και δεν τον προσέχει κανείς. Είναι μια βαλτή τέχνη, έξω από την περιοχή της τέχνης ή τουλάχιστον τέχνη ασύλληπτη σε όσους δεν εμπνέονται από τα ιδανικά του φασισμού [...] Η φουτουριστική παρελθοντολογία με τις τρομπέτες του εξοχότατου Μαρινέτι ήταν ανέκαθεν κούφιο πράγμα, ψεύτικο, δίχως απήχηση. Κατάντησε όργανο πολιτικό μιας ιδιάζουσας Δικτατορίας που αρχινάει από το τίποτα, ξεφουσκώνει και καταλήγει πάλι στο τίποτα. Πρέπει να φοράς μαύρο πουκάμισο για να νιώσεις την τέχνη τούτη. Είναι, σαν τέχνη, κατώτερη κι από το Κομμουνιστικό προπαγανδιστικό υπόλειμμα τέχνης (αυτό που επιτρέπει η ορθοδοξία και δεν το θεωρεί περίσσια πολυτέλεια και πρόληψη και όπιο)»⁸². Πέρα από την καταδίκη του

---

⁸⁰ *Αυτόθι*, σ. 73.

⁸¹ Emilio Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και Ερμηνεία*, μετάφραση: Ευάγγελος Κατσιφός, ιστορική επιμέλεια: Λάμπρος Φλιτούρης, Αθήνα (Ασίνη) 2007, σ. 56-57.

⁸² «Ο Φ. Μαρινέτι στο Istituto και στο Studio», *Σήμερα*, τχ. 1 (1933), σ. 30. Βλ. επίσης, Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα (Καστανιώτης) 1996, σ. 271-272 και Mario Vitti, *Η 'γενιά του τριάντα'. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα (Ερμής) 2000, σ. 79.

ιταλικού φουτουρισμού, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θέση του περιοδικού εναντίον του δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού που προωθεί η ορθόδοξη Αριστερά⁸³.

Ένα αντίστοιχο άρθρο δημοσιεύεται από τον Τέρπο Πηλείδη, στο ακραιφνώς κομμουνιστικό περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, με τίτλο «Η κατάπτωση της αστικής τέχνης. Ο Φουτουρισμός. Αντίδραση κάτω από άλλες φόρμες». Στο άρθρο αυτό, ο φουτουρισμός χαρακτηρίζεται ως αντιδραστικό κίνημα και όχι ως επαναστατικό. Οι ανανεωτικές αρχές του κινήματος εκφράζουν μια μερίδα της αστικής τάξης που στρέφεται εναντίον της παρελθοντολογίας. Οι θιασώτες του φουτουρισμού επειδή αντιλήφθηκαν την αποξένωση της αστικής τάξης από τις μάζες, με δήθεν προσαρμογή στην εξέλιξη, θέλησαν να ανακτήσουν μια ζωντανή επαναστατική θέση. Όμως, η δύναμη, ο πόλεμος που εξυμνούν είναι η δύναμη των αστών. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο φουτουρισμός είναι ο εκπρόσωπος του φασισμού στην τέχνη, ο ιδεολογικός πρόδρομος του φασισμού. Το πνευματικό εποικοδόμημα του φασισμού είναι όμοιο με του φουτουρισμού (δύναμη, πόλεμος). Ο φασισμός είναι η καλύτερη εκδήλωση της σαπίλας, του χάους, του πανικού και του παραλογισμού που δέρνουνε την ιστορικά καταδικασμένη αστική τάξη⁸⁴. Ο Πηλείδης δεν αναφέρεται καθόλου στον ρωσικό φουτουρισμό και ίσως γι' αυτόν το λόγο η συντακτική επιτροπή του περιοδικού, μη θεωρώντας το ζήτημα λήξαν, κρατάει αποστάσεις από τον αρθρογράφο εκφράζοντας την επιφυλακτικότητά της⁸⁵.

Το κυριότερο και πιο αναλυτικό κείμενο εναντίον του φουτουρισμού, από μαρξιστική σκοπιά, δημοσιεύεται από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο (με το ψευδώνυμο Αντρέας Ζεβγάς) το 1933, με τίτλο *Στο φως του Μαρξισμού. Ο Φουτουρισμός. Οι Φουτουριστές υπηρέτες του Φασισμού*⁸⁶.

---

⁸³ Το περιοδικό *Σήμερα* έχει σοσιαλιστικό προσανατολισμό, είναι σοσιαλδημοκρατικό και η συντακτική του επιτροπή κρατάει αποστάσεις από τα σοσιαλεπαναστατικά - κομμουνιστικά έντυπα της εποχής, όπως για παράδειγμα το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*. Μάλιστα το τελευταίο χαρακτηρίζει το *Σήμερα* - επειδή δεν υπακούει στην ορθόδοξη μαρξιστική γραμμή - ως επικίνδυνο σύμμαχο του φασισμού ή όπως οι ίδιοι αναφέρουν *σοσιαλφασιστικό*. Βλ. αναλυτικότερα, Χριστίνα Ντουνιά, *ό.π.*, σ. 198-203 και Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τόμος Β', Αθήνα (Καστανιώτης) 2000, σ. 1009. Για τη θεωρία του «σοσιαλφασισμού»: «οι κομμουνιστές όριζαν ως φασιστικό οποιοδήποτε αντικομμουνιστικό κίνημα ή καθεστώς, συμπεριλαμβανομένων, σε μια συγκεκριμένη στιγμή, των σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων» επισημαίνει ο Emilio Gentile, *Φασισμός, ό.π.*, σ. 56.

⁸⁴ Τέρπος Πηλείδης, «Η κατάπτωση της αστικής τέχνης. Ο Φουτουρισμός. Αντίδραση κάτω από άλλες φόρμες» στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 2 (1933), σ. 66.

⁸⁵ *Αυτόθι*, σ. 66: «Δεν θεωρούμε διόλου εξαντλημένο το θέμα, ούτε νομίζουμε απόλυτα σωστές όλες τις θέσεις του συγγραφέα».

⁸⁶ Αντρέας Ζεβγάς, *Στο φως του Μαρξισμού. Ο φουτουρισμός. Οι Φουτουριστές υπηρέτες του Φασισμού*, Αθήνα (Γκοβόστης) 1933.

Ο Χουρμούζιος εκκινεί το δοκίμιό του παρουσιάζοντας τον φουτουρισμό ως ένα κίνημα που τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι η ορμή και ο πολιτικός ριζοσπαστισμός του, μια σχολή που συνδυάζει τους ανανεωτικούς σκοπούς της στην τέχνη με κοινωνικοπολιτικές επιδιώξεις⁸⁷. Όμως, προχωράει στο διαχωρισμό του ιταλικού από τον ρωσικό φουτουρισμό· στον πρώτο ασκεί δριμύτατη κριτική, χαρακτηρίζοντάς τον ως αντιδραστικό, ενώ εκθειάζει τον δεύτερο, γιατί έλαβε χώρα υπό διαφορετικές εντελώς προϋποθέσεις και συνθήκες και στην ανάπτυξή του συμβάδισε με τις μορφές της επανάστασης του 1917⁸⁸.

Σύμφωνα με τον Χουρμούζιο, ο πολιτικός ριζοσπαστισμός του ιταλικού φουτουρισμού αποτελεί φενάκη· η «επαναστατική» αμφίεση του είναι αντιδραστική και προξενεί σύγχυση. Φαινομενικά στρέφεται ως κίνημα εναντίον των κυρίαρχων αστικών κοινωνικοπολιτικών μορφών, αλλά ουσιαστικά είναι απόρροια της ίδιας της αστικής τάξης, που όντας σε παρακμή, εφευρίσκει νέες μορφές και μέσα για να εκμεταλλευτεί τις μάζες. Αντίθετα, ο ρωσικός φουτουρισμός, με κύριο εκφραστή τον Μαγιακόφσκι, διαπνέεται από επαναστατικότητα αλληλένδετη με την σοσιαλιστική κοινωνία που στοχεύει στον άνθρωπο της νέας ελεύθερης ζωής⁸⁹.

Για τον μαρξιστή κριτικό, κάθε σχολή στις τέχνες εκφράζει μια συγκεκριμένη εποχή και συνιστά το ιδεολογικό καθρέφτισμα του κοινωνικού της εποικοδομήματος. Κατ' αυτό τον τρόπο ο φουτουρισμός αισθητοποιεί σε καλλιτεχνική μορφή τις κοινωνικές επιδιώξεις της αστικής τάξης στην οποία ανήκει και που αυτή προωθεί εξαιτίας του ότι βρίσκεται σε ηθικό και κοινωνικό μαρασμό⁹⁰.

Στη συνέχεια, αναφέρεται στη «γέννηση» του φουτουριστικού κινήματος, θεωρώντας το παγκόσμιο φαινόμενο, απότοκο της μεγάλης τεχνικής και βιομηχανικής ανάπτυξης με τις νέες μηχανικές και επιστημονικές προόδους που γνώρισε ο κόσμος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁹¹. Οι θιασώτες του κινήματος εκφράζουν τον άκρατο δυναμισμό της εποχής τους, πρεσβεύοντας την ανανέωση των μορφών στην τέχνη και στη ζωή. Επιδιώκουν να γκρεμίσουν τον παλαιό κόσμο οικοδομώντας έναν νέο, με θεμέλιο λίθο τη δύναμη της μηχανής και του «μηχανικού» πολιτισμού, γενικότερα. Όμως, οι αλλαγές που προτείνουν παραμένουν μόνο

---

⁸⁷ *Αυτόθι*, σ. 3.

⁸⁸ *Αυτόθι*, σ. 4. Βλ. επίσης Αλέξανδρος Αργυρίου «Ο μοντερνισμός στην ελληνική λογοτεχνία: οι αφετηρίες, οι αρχές και η διάρκειά του», *Μοντερνισμός: η ώρα της αποτίμησης*, Αθήνα (Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας) 1996, σ. 276.

⁸⁹ Αντρέας Ζεβγιάς (Αιμίλιος Χουρμούζιος), *ό.π.*, σ. 3-4.

⁹⁰ *Αυτόθι*, σ. 4.

⁹¹ *Αυτόθι*, σ. 5.

εξωτερικές χωρίς να αλλάζουν καθόλου το περιεχόμενο. Η μηχανική πρόοδος, ενώ έπρεπε να περάσει στα χέρια των προλετάρων ώστε να αλλάξει πραγματικά ο κόσμος, παρέμεινε στην κυριαρχία της αστικής τάξης, με αποτέλεσμα τη διατήρηση της ταξικής διαίρεσης της κοινωνίας. Η μηχανή, αντί να αλλάξει άρδην την τέχνη και την ζωή, χρησιμοποιήθηκε από τους αστούς, στο πλαίσιο των ταξικών συμφερόντων τους, ως μέσο εξουσίας και υποδούλωσης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων⁹².

Σε άλλο σημείο του δοκιμίου, γίνεται ειδικότερη αναφορά στον ιταλικό φουτουρισμό, όπου εκδηλώθηκε το κίνημα με την μεγαλύτερή του ένταση και τον επικεφαλής της σχολής, Marinetti. Το γεγονός ότι η Ιταλία δεν υπήρξε μια χώρα με μεγάλη τεχνική και βιομηχανική ανάπτυξη, όπως η Αμερική και η Γερμανία, δεν αποτέλεσε τροχοπέδη στη γέννηση και ακμή του φουτουριστικού κινήματος εκεί: «η βιομηχανική και τεχνική καθυστέρηση μιας χώρας δεν είναι φραγμός για την ανάπτυξη μιας ιδεολογίας όταν οι περιβάλλοντες όροι είναι σ' έκτακτο βαθμό ευνοϊκοί»⁹³. Άλλωστε, όπως ο κριτικός αναφέρει, ο φουτουρισμός δεν επέδρασε σε όλους τους τομείς της τέχνης, αλλά αρχικά περιορίστηκε στην λογοτεχνία, επειδή ο λόγος αποτελεί το πιο εύκολο μέσο για έναν ποιητή να εκφράσει την εποχή του και τις κατακτήσεις της: «μπορεί να εξυμνεί από μια φτωχική καλύβα τους ουρανοξύστες της Αμερικής, τα αεροπλάνα, τα “μετρό”, τα υποβρύχια ή τα πηδαλιουχούμενα»⁹⁴. Ο Χουρμούζιος αναπαράγει πιστά τις απόψεις του Τρότσκι για τον φουτουρισμό: «παρατηρήθηκε ένα φαινόμενο που έχει επαναληφθεί πολλές φορές στην ιστορία: οι καθυστερημένες χώρες, που δε λάμπανε με την ιδιαίτερη κουλτούρα τους, καθρέφτιζαν με περισσότερη λάμψη και δύναμη στις ιδεολογίες τους, τις πραγματοποιήσεις των προχωρημένων χωρών [...] Ο φουτουρισμός απόχτησε την πιο λαμπρή έκφρασή του όχι στην Αμερική ή στη Γερμανία, μα στην Ιταλία και τη Ρωσία [...] Μπορείς να γράψεις ένα ποίημα για τους ουρανοξύστες, τα πηδαλιουχούμενα (αερόστατα) και τα υποβρύχια σε μιαν απόμακρη γωνιά κάποιας ρωσικής επαρχίας, πάνω σε κίτρινο χαρτί και μ' ένα κομμάτι μολύβι. Για να φλογιστεί η πύρινη

---

⁹² *Αυτόθι*, σ. 6-8. Βρισκόμαστε χρονικά πολύ κοντά με το 1934, όπου θα διατυπωθεί από τον Ζντάνοφ το δόγμα του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού*: «Οι συγγραφείς είναι μηχανικοί των ανθρώπινων ψυχών» και ο Λουνατσάρσκι αναφέρει: «Ο μαρξισμός εξετάζει την κοινωνική ζωή σαν ένα οργανικό όλον, στο πλαίσιο υλικών οικονομικών σχέσεων και πάνω απ' όλα βάσει των δομών εργασίας. Τα καλλιτεχνικά έργα εξαρτώνται πάνω στις δομές παραγωγής μιας πολιτείας». Andrei A. Zhdanov, «Soviet Literature – the richest in ideas, the most advanced literature» και Anatoly Lunacharsky, «Theses on the problems of Marxism criticism» στο Bernard F. Dukore, *Dramatic Theory and Criticism*, New York and Toronto (Holt, Rinehart and Winston Inc.) 1974, σ. 962 και σ. 949, αντίστοιχα.

⁹³ Ζεβγάς, *ό.π.*, σ. 9.

⁹⁴ *Αυτόθι*, σ. 10.

φαντασία αυτής της επαρχίας είναι υπεραρκετό να υπάρχουν ουρανοξύστες, πηδαλιουχούμενα και υποβρύχια στην Αμερική. Ο λόγος είναι το πιο φορητό απ' όλα τα υλικά»⁹⁵.

Εν συνεχεία αναλύοντας το ιταλικό φουτουριστικό μανιφέστο, η φουτουριστική ηθική κρίνεται αρνητικά, χαρακτηριζόμενη ως μάσκα της αστικής ηθικής. Η λατρεία της μηχανής, η εξύμνηση της ταχύτητας που επαγγέλλεται το κίνημα, αυτή η μεγάλη ανάπτυξη και πρόοδος του μηχανικού πολιτισμού, δεν ωφελεί τον άνθρωπο, όπως θα έπρεπε να κάνει, αλλά αποτελεί μέσο της αστικής τάξης ώστε να ελέγξει και να χειραγωγήσει τις μάζες⁹⁶.

Το κυριότερο ενδιαφέρον του δοκιμίου παρουσιάζεται στα χωρία όπου ο ιταλικός φουτουρισμός ταυτίζεται με τον φασισμό, μια θέση που αντικατοπτρίζει γενικότερα τη στάση της μαρξιστικής κριτικής απέναντι στο εξεταζόμενο καλλιτεχνικό κίνημα. Ο φουτουριστές είναι υπέρμαχοι του πολέμου και συμβαδίζουν πολιτικά με την ιδεολογία και πρακτική του φασισμού. Ο Χουρμούζιος παρουσιάζει τον Μαρινέτι και τους θιασώτες του ως *κυριότερους κήρυκες των πολεμικών διαθέσεων της μπουρζουαζίας και πιστότερους θεράποντες των σκοπών του ιμπεριαλισμού*⁹⁷. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και μετά το πέρας του συντελείται η σύζευξη των φουτουριστικών θέσεων με την πολιτική στάση του Μουσολίνι. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι φουτουριστές καθοδηγούν ιδεολογικά το φασισμό, στα πρώτα πολιτικά του βήματα· η καλλιτεχνική πρωτοπορία και ιντελιγκέντσια προϋπάρχει της πολιτικής πραγμάτωσης, έχοντας αμφοτέρως κοινή συνισταμένη την ιδεολογία της αστικής τάξης⁹⁸. Από την άλλη πλευρά, ο φασισμός αποτελεί την πολιτική έκφραση του ιταλικού φουτουρισμού. Έτσι, εξάγεται το συμπέρασμα της μαρξιστικής κριτικής, ότι καλλιτεχνικός και πολιτικός φουτουρισμός συμβαδίζουν ή ακριβέστερα ο πολιτικός φουτουρισμός (φασισμός) χειραγωγεί τον καλλιτεχνικό⁹⁹.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η βιβλιοκριτική για την μελέτη του Χουρμούζιου, που δημοσιεύεται στο αριστερό¹⁰⁰ περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*, από τον

⁹⁵ Λέων Τρότσκι, *ό.π.*, σ. 103-104.

⁹⁶ Αντρέας Ζεβγάς (Αιμίλιος Χουρμούζιος), *ό.π.*, σ. 11-12.

⁹⁷ *Αυτόθι*, σ. 13.

⁹⁸ *Αυτόθι*, σ. 15.

⁹⁹ *Αυτόθι*, σ. 16.

¹⁰⁰ Το περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση* αποτελείται από μαρξιστές αποσχισθέντες από την ορθόδοξη Αριστερά, κυρίως τροτσκιστές και αρχειομαρξιστές. Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *ό.π.*, σ. 208-216 και Αλέξανδρος Αργυρίου, *ό.π.*, σ. 1009.

Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ο Χουρμούζιος προχώρησε σε μια ενδελεχή ανάλυση του ιταλικού φουτουρισμού, αποφεύγοντας τον πειρασμό της εύκολης γελοιοποίησης του καλλιτεχνικού κινήματος και προσθέτει: «Ο φουτουρισμός αποτελεί την επίσημη καλλιτεχνική σχολή του φασιστικού κράτους. Οσοδήποτε και αν πέφτει κάπως γελοίος στα μάτια μας, στάθηκε ένα από τα σπουδαιότερα κινήματα της αστικής τάξης στις παραμονές του πολέμου και ύστερ' από αυτόν, δηλαδή σε μια περίοδο πυρετώδους ανόδου του καπιταλισμού. Αποτέλεσε το καλλιτεχνικό αντίστοιχο της γοργής εκβιομηχάνισης κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα [...] Σαν καθαρά αστικό κίνημα ο φουτουρισμός, περιέλαβε στο ιδεολογικό επίπεδο όλα τα αιτήματα και τους πόθους της ιταλικής αστικής τάξης και στάθηκε ο καλύτερος υπηρέτης της. Γι' αυτό και συνέδεσε απόλυτα την τύχη του με τον φασισμό στην Ιταλία»¹⁰¹. Επιπρόσθετα, ο Παπακωνσταντίνου υιοθετεί και αυτός με την σειρά του, όπως ο Χουρμούζιος, τις απόψεις του Τρότσκι για τον φουτουρισμό.

---

¹⁰¹ Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, «Αντρέα Ζεβγά: Ο φουτουρισμός στο φως του μαρξισμού. – Αθήνα, 1933», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ. 1 (1933), σ. 7-8.

VI. ΟΙ «ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΤΕΣ ΝΕΟΙ» ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

Πέρα από τα περιοδικά της Αριστεράς κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε και σε μια περίπτωση που ανήκει σε διαφορετικό πολιτικό χώρο έκφρασης. Ένα μήνα μετά την επίσκεψη του Marinetti στην Ελλάδα, στο «συντηρητικό» πολιτικά¹⁰² περιοδικό *Ιδέα* δημοσιεύεται ένα ανώνυμο άρθρο με τίτλο «Ένα φουτουριστικό ιντερμέδιο»¹⁰³. Το ύφος του άρθρου είναι ιδιαίτερα οξύ και σαρκαστικό, διαπνέεται από έντονη ειρωνεία απέναντι στο πρόσωπο του Marinetti, με διάθεση γελοιοποίησής του: «Η Α. Ε. ο κ. Φ. Μαρινέτι [...] είναι ένας πολύ αξιαγάπητος κύριος, στρουμπουλός και παχουλός, ροδοκόκκινος, σπινθηροβόλος και μεγάλος πατιρντιζής»¹⁰⁴. Χαρακτηρίζει τον φουτουρισμό σαν *μια έκρηξη παιδικής κατάπληξης εμπρός στις μηχανικές εφευρέσεις τις εποχής και κάνει λόγο για τυφλή και υστερική λατρεία του μηχανισμού*¹⁰⁵. Επιπλέον, προσθέτει ότι το ιδανικό για τον άνθρωπο, τη ζωή και τις τέχνες είναι περισσότερη ελευθερία και ανθρωπιά και όχι το κούφιο ιδανικό της ταχύτητας: «Το ιδανικό μας δεν είναι περισσότερη ταχύτητα. Χορτάσαμε από ταχύτητα και χορτάσαμε δυστυχώς πολύ γρήγορα και πολύ εύκολα, που πάει να πει πως η νέα αυτή ομορφιά δεν είχε μια αξία πολύ σταθερή»¹⁰⁶.

Το 1933, ο Γιώργος Θεοτοκάς δηλώνει «κορεσμένος από την ταχύτητα» του φουτουρισμού, ερχόμενος σε αντιδιαστολή μ' αυτά που πρέσβευε στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, το 1929. Στο μανιφέστο της γενιάς του '30 προβάλλονται οι νέοι ως φορέας πνευματικής ανανέωσης της Ελλάδας¹⁰⁷, έλκοντας την καταγωγή τους από τις φουτουριστικές διακηρύξεις του Marinetti. Έτσι, στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, έχουμε μια απόλυτη κατάφαση απέναντι στον τεχνολογικό πολιτισμό, καθώς το ταξίδι του νέου διανοούμενου στην Ευρώπη, για να γίνει κοινωνός των πνευματικών ιδεών που επικρατούν, θα γίνει με αεροπλάνο¹⁰⁸, ενώ παράλληλα κατακρίνεται η λατρεία του παρελθόντος και η παράδοση: «Ο λαϊκός τραγουδιστής, ο Σολωμός, ο

¹⁰² Μείγμα αστικού φιλελευθερισμού και εθνικισμού, με συντακτική επιτροπή τους: Σπύρο Μελά, Γιώργο Θεοτοκά και Γιάννη Οικονομίδη. Βλ. Χριστίνα Ντουλιά, *ό.π.*, σ. 199.

¹⁰³ «Ένα φουτουριστικό ιντερμέδιο», *Ιδέα*, Α', τχ. 3 (Μάρτιος 1933), σ. 202-203. Ο Mario Vitti εικάζει βάσει του ύφους του άρθρου ότι συγγραφέας είναι ο Γιώργος Θεοτοκάς. Βλ. Mario Vitti, *Η 'γενιά του τριάντα'*. *Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα (Ερμής) 2000, σ. 80.

¹⁰⁴ *Αυτόθι*, σ. 202.

¹⁰⁵ *Αυτόθι*, σ. 203.

¹⁰⁶ *Αυτόθι*.

¹⁰⁷ Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα (Εστία) 2002, σ. 24. «Η εφηβικότητα αυτή του έθνους μας είναι η μεγαλύτερη αξία μας κι η σπουδαιότερη εγγύηση του μέλλοντός μας.».

¹⁰⁸ *Αυτόθι*, σ. 6.

Παπαδιαμάντης, δεν πρόβλεψαν τη λεωφόρο Συγγρού, τα τραίνα και τα αεροπλάνα μας, το γύρο της Ευρώπης σε μερικές μέρες, την τζαζ.»¹⁰⁹. Όπως οι φουτουριστές τραγουδούν για τις μεγαλουπόλεις και τις πρωτεύουσες, έτσι και ο Θεοτοκάς εξυμνεί την *αιθαλή εφηβικότητα* της Αθήνας και βάλλει εναντίον των νοσταλγών της μικρής ήρεμης πρωτεύουσας: «Η ομορφιά της σημερινής πρωτεύουσάς μας βρίσκεται σ' αυτά ακριβώς που εξοργίζουν τους φύλακες των παραδόσεων και προκαλούν τα αναθέματά τους: στον παλμό μιας νέας ζωής που αγωνίζεται να ανοίξει νέες κατευθύνσεις, στο ξαφνικό ξεχείλισμα νέων ορμών, αγνώστων ως χτες, που γυρεύουν την κοίτη τους, στην ακατάστατη (στην ασυνάρτητη, έστω) αναζήτηση, στη νευρική κίνηση της πόλης, στην ανησυχία των πνευμάτων. [...] Πειράζει τα αδύνατα νεύρα τους αυτό το πανδαιμόνιο των συνοικιών που γκρεμίζονται και των συνοικιών που χτίζονται, των δρόμων που σκάβονται, των τουνελιών που ανοίγονται, των βρώμικων προσφυγικών πόλεων, των αερόπλοιων, των χιλιάδων αυτοκινήτων, των μεγάλων ανθρώπινων μαζών.»¹¹⁰. Ακολουθώντας τον Marinetti που στρέφεται εναντίον της προγονοπληξίας και του ακαδημαϊσμού, αποδίδοντας μεγαλύτερη αξία σε ένα αυτοκίνητο παρά στην *Νίκη της Σαμοθράκης*, ο Θεοτοκάς προβάλλει τη δύναμη της νεότητας έναντι των *μαρμάρινων αγαλμάτων*¹¹¹. Η σωτηρία της Ελλάδας επαφίεται σ' αυτά που κομίζουν οι νέοι· όχι όμως οι σοβαροί και φρόνιμοι νέοι, αλλά οι νέοι με *ταραγμένες ψυχές*, που μέσα τους καίει το *θείο πυρ* της δημιουργίας: «τη φωτιά της δημιουργίας δεν τη συντηρούν οι φυλακισμένοι φύλακες της κληρονομιάς των νεκρών, ούτε οι λογικοί και πραχτικοί. [...] Τη φωτιά τη συντηρούν οι ανυπόταχτοι, οι ανικανοποίητοι, οι τυχοδιώκτες της ψυχής και του πνεύματος, οι άνθρωποι που τους σέρνει το πλεόνασμα των δυνάμεών τους πιο μακριά από τους ορίζοντες και πιο υψηλά από το επίπεδο του πλήθους. Τη συντηρεί ο Άσωτος Υιός.»¹¹². Αυτός, ο *Άσωτος Υιός*, αποτελεί άμεσο απότοκο του ιταλικού φουτουρισμού: «Όμως εμείς δεν θέλουμε να ξέρουμε πια τίποτε, για το παρελθόν, εμείς, οι νέοι και δυνατοί *φουτουριστές!* Ας έρθουν λοιπόν, οι εύθυμοι εμπρηστές με τα καρβουνιασμένα δάχτυλα! Νάτοι! Νάτοι!... Εμπρός, πάμε! Βάλτε φωτιά στα ράφια των βιβλιοθηκών!...»¹¹³.

---

¹⁰⁹ *Αυτόθι*, σ. 23.

¹¹⁰ *Αυτόθι*, σ. 24-25.

¹¹¹ *Αυτόθι*, σ. 25.

¹¹² *Αυτόθι*, σ. 34-35. Βλ. επίσης, Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της Νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Αθήνα (Καστανιώτης) 1995, σ. 193-196.

¹¹³ Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, πρόλογος: Άλντο Παλατσέσκι, μετάφραση: Βασίλης Μωυσίδης, Αθήνα (Αιγόκερως) 1987, σ. 36.

Άλλωστε ο Θεοτοκάς δηλώνει πως φαντάζεται τους αυριανούς ποιητές: «Τους φαντάζομαι ρωμαλέα παιδιά, γυμνασμένα, με ελεύθερες κινήσεις και ζωηρά χρώματα. Δίνουν ματς, οδηγούν φυσικά αυτοκίνητο και βρίσκουν πως 100 χιλιόμετρα την ώρα είναι μια πολύ φρόνιμη ταχύτητα, μερικοί οδηγούν και αεροπλάνο. Ζουν τολμηρά [...] βρίσκουν πολλή ομορφιά στη μεγάλη ορμή του αιώνα τους [...] Ένα αεροπλάνο, στον ουρανό της Ελλάδας, απάνω από τον Παρθενώνα, αναδίνει μια αρμονία καινούργια που δεν τη συνέλαβε ακόμα κανείς. Η λεωφόρος Συγγρού κυλά μέρα και νύχτα προς την αχτή του Φαλήρου τους νεογέννητους και ανέκφραστους ακόμα ρυθμούς ενός δυνατού λυρισμού που γυρεύει δυνατούς ποιητές [...] Είναι η ώρα κατάλληλη για τολμηρούς σκαπανείς.»¹¹⁴.

Μετά τέσσερα χρόνια, το 1933, οι απόψεις του Θεοτοκά έχουν αλλάξει άρδην. Αυτή η πίστη του, για τη δύναμη των «άτακτων» νέων που θα αποτελέσουν την πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας, έχει εξασθενήσει. Ήδη στο μυθιστόρημά του, *Αργώ*, οι τόνοι – αναφορικά με τη δύναμη της νεότητας – έχουν απαλύνει¹¹⁵. Ο Θεοτοκάς, ενώ στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, πρόβαλλε την νεότητα σε μια ενότητα από κοινού, ενάντια στους πολιτικούς δογματισμούς είτε συντηρητικούς είτε μαρξιστικούς, ενάντια στον ακαδημαϊκό σχολαστικισμό και την λατρεία του παρελθόντος, στην *Αργώ*, αλλάζει προσανατολισμό. Οι νέοι χωρίζονται σε αντίπαλες πολιτικά φοιτητικές παρατάξεις, φιλελεύθερους και κομμουνιστές. Έτσι, ο Θεοτοκάς αφήνει πίσω τις πνευματικές ανησυχίες του 1929, με πλήθος επιρροών από τις ευρωπαϊκές καλλιτεχνικές πρωτοπορίες, και εντάσσεται στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής, επιδιόδομος σε αντικομμουνιστικό αγώνα, μέσα από τα λογοτεχνικά του έργα και την αρθρογραφία του, στο περιοδικό *Ιδέα*.¹¹⁶

Ποτέ όμως, δεν διέρρηξε ολότελα την σχέση του με τον φουτουρισμό. Το 1938, σε άρθρο του για τον υπερρεαλισμό, θα γράψει: «Ο προπολεμικός ιταλικός

---

¹¹⁴ Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 69-70. Για τον Θεοτοκά, η λεωφόρος Συγγρού αποτελεί σύμβολο ανανέωσης και έκφρασης της νέας εποχής: «Η λεωφόρος Συγγρού, όπως την πρόφτασε η γενεά μου, ήταν ένας εξοχικός χωματόδρομος με ωραίες δεντροστοιχίες από πυκνόφυλλες πιπεριές και με διάφορα καταστρώματα: για τα αμάξια, για τους καβαλάρηδες, για τους πεζούς. Στα 1925-26 ασφαλτοστρώθηκε, κι άρχισαν να κυλούν γοργά, απάνω της, λεωφορεία και ιδιωτικά αυτοκίνητα, ολοένα περισσότερα. [...] Όλα αυτά έκαμαν εντύπωση στην άπληστή μας νιότη: ευθεία γραμμή του ασφάλτου («το μαυριδερό ποτάμι που τεντώνει, ξυλιάζει και φεύγει»), η αίσθηση της ταχύτητας, της φυγής, η ελεύθερη θάλασσα σε ολίγα λεπτά απόσταση. Ήταν πράγματα ολοκαίνουρια, ένα νέο ύψος ζωής, μια νέα εποχή», Γιώργος Θεοτοκάς, «Ο Γιώργος Σεφέρης όπως τον γνώρισα» στο Γιώργος Θεοτοκάς και Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, φιλολογική επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα (Ερμής) 1975, σ. 17-18.

¹¹⁵ Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας*, ό.π., σ. 177-226.

¹¹⁶ *Αυτόθι*, σ. 202-206 και Mario Vitti, *Η 'γενιά του Τριάντα'*. *Ιδεολογία και Μορφή*, Αθήνα (Ερμής) 2000, σ. 57.

φουτουρισμός δεν άφησε βέβαια κανένα έργο. Κι ο Μαρινέτι, κανείς δε θα δυσαρεστηθεί, υποθέτω, αν πούμε ότι φάνηκε σε πολλά κομπογιαννίτης. Αλλά η άμεση ή έμμεση επίδραση του φουτουρισμού σ' ολόκληρη την Ευρώπη υπήρξε σοβαρή. Όλοι μιλούμε σήμερα και γράφουμε για την ομορφιά λ. χ. ενός έργου του μηχανικού πολιτισμού, για την αισθητική αξία μιας κρεμαστής γέφυρας, ενός φράγματος, ενός εργοστασίου εν δράσει ή ακόμα για την ηδονή της ταχύτητας, για τα αεροπορικά τοπία κλπ. Τα αισθητικά αυτά στοιχεία, που θα ήταν ακατανόητα σ' έναν αισθητικό της γενεάς του Όσκαρ Ουάιλντ, είναι κατά μέγα μέρος προσθήκες που έκανε ο φουτουρισμός στη λογοτεχνική και καλλιτεχνική συνείδησή μας.»¹¹⁷.

---

¹¹⁷ Γιώργος Θεοτοκάς, «Τι είναι ο υπερρεαλισμός», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 2 Ιουλίου 1938, σ. 1-3. Βλ. Μπουμπουλίδης, *ό.π.*, σ. 44.

VII. Ο ΙΤΑΛΙΚΟΣ ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΦΩΤΟΣ ΓΙΟΦΥΛΛΗΣ

Το 1960 στο περιοδικό *Νέα Εστία*, ο Φώτος Γιοφύλλης θα δημοσιεύσει μια μελέτη, με τίτλο «Ο Φουτουρισμός στην Ελλάδα (1910-1960)»¹¹⁸. Ήδη, από τον τίτλο γίνεται αντιληπτό το περιεχόμενο της εργασίας, που αναφέρεται εν γένει στον φουτουρισμό και τις απηχήσεις του στην Ελλάδα. Από τη μελέτη αυτή αντλεί κανείς αρκετές πληροφορίες για την πρόσληψη του κινήματος στην Ελλάδα, αν και βρίθει από ανακρίβειες και παρερμηνείες, καθώς ο συγγραφέας εντάσσει στο εξεταζόμενο καλλιτεχνικό ρεύμα λογοτέχνες, που δεν έχουν καμία σχέση με αυτό¹¹⁹.

Ο Γιοφύλλης τονίζει την ανάγκη της αλλαγής στις καλές τέχνες· διατείνεται ότι οι καλλιτέχνες πρέπει να χρησιμοποιούν στα έργα τους, νέες μορφές¹²⁰. Αυτό τον αέρα του νέου, του ασυνήθιστου, του παράξενου φέρει ο φουτουρισμός και οι αντίστοιχες θέσεις του. Όμως, το καλλιτεχνικό αυτό κίνημα δέχτηκε, από τους περισσότερους διανοούμενους στην Ελλάδα, σφοδρότατη επίθεση και μόνο το 1933, με την επίσκεψη του Marinetti στην χώρα μας, εκδηλώθηκε ζωνρό ενδιαφέρον από τους περισσότερους¹²¹.

Ο αρθρογράφος χαρακτηρίζει τον φουτουρισμό ως ένα καλλιτεχνικό και διανοητικό κίνημα, που πρεσβεύει το αίτημα της καλλιτεχνικής και λογοτεχνικής ανατροπής. Παρόλο που αναφέρει ότι, από το 1930 περίπου, ο φουτουρισμός κατέληξε να γίνει το συντηρητικό εξάρτημα της πολιτικής κατάστασης του φασισμού, το αντιμετωπίζει ως κίνημα πολιτιστικής μεταβολής και όχι ως σύστημα κοινωνικό ή πολιτικό¹²².

Στη συνέχεια της μελέτης παρατίθενται και παρουσιάζονται οι θέσεις των ιταλών φουτουριστών στους διάφορους τομείς της τέχνης (λογοτεχνία, ζωγραφική, γλυπτική, μουσική, θέατρο, αρχιτεκτονική). Τονίζεται η άρνηση του παρελθόντος, η εξύμνηση των μηχανικών εφευρέσεων (αεροπλάνα, υποβρύχια, τανκς), η ταχύτητα, η κατάργηση στη λογοτεχνία των ρημάτων, των επιθέτων, των αντωνυμιών, και των

---

¹¹⁸ Φώτος Γιοφύλλης, «Ο Φουτουρισμός στην Ελλάδα (1910-1960)», *Νέα Εστία*, τχ. 68, 1960, σ. 846-853.

¹¹⁹ *Αυτόθι*, σ. 850. Ο Γιοφύλλης εσφαλμένα βλέπει την ανανέωση στη λογοτεχνία ως απόρροια φουτουριστικής επίδρασης σε ποιητές και πεζογράφους όπως ο Παλαμάς, ο Καρυωτάκης, ο Χάγερ-Μπουφίδης, ο Κάισαρ Εμμανουήλ, ο Καββαδίας, ο Καζαντζάκης.

¹²⁰ *Αυτόθι*, σ. 846.

¹²¹ *Αυτόθι*.

¹²² *Αυτόθι*.

σημείων στίξης. Στη ζωγραφική εισάγονται ο δυναμισμός και η κίνηση, ενώ στη μουσική καταργείται η αρμονία και τη θέση της παίρνει ο θόρυβος της μηχανής¹²³.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης γίνεται αναφορά σε Έλληνες λογοτέχνες που δέχτηκαν επιρροές από το φουτουριστικό κίνημα, όμως πέρα από την αναφορά στον Λάμπρο Αστήρη και τον ίδιο τον υπογράφοντα, τα υπόλοιπα παραδείγματα κρίνονται ανακριβή και εσφαλμένα.

Ο Γιοφύλλης υπήρξε ο πρώτος ποιητής στην Ελλάδα που αποπειράθηκε να γράψει σύμφωνα με τις επιταγές της ιταλικής φουτουριστικής τεχνοτροπίας. Τον Απρίλιο του 1916, στο περιοδικό *Αρμονία*, με διευθυντή τον Νίκο Γιοκαρίνη, δημοσιεύονται δύο ποιήματά του, «Τα Χαφτεία» και «Σ. Α. Π.», υπό τον τίτλο *Φουτουριστικά Γυμνάσματα*¹²⁴.

ΤΑ ΧΑΦΤΕΙΑ¹²⁵

Γλιστρώντας, πετώντας, εγώ, τ' αεροπλάνο. Κύματα, πλήθος, άνθρωποι, πόδια. Αντίκρυ τα τζάμια. Στο παρατηρητήριο του υποβρύχιου, τα φώτα, τα φώτα. Τάφζ, φζ, φζού, φζφζού! Γυρίζοντας, τριγυρίζοντας, με λύσσα. Άσπρα μα μωβ, πεθαμένη γυναίκα, ξεβαμμένα μάτια, κίτρινα και μωβ, πεθαμένο. Βζ...Βζ...Τα ηλεκτρικά. ΤΑ ΗΛΕΚΤΡΙΚΑ! Να! Μα εκείνο... Το πράσινο, το πράσινο. – ΦΩΣ. Δηλητήριο, πίπερμαν, του τραμ. Ντράν ντράμ, αποπίσω, ντάμ ντράν. Μικρότερο, μικροτερ..., μικρ... μ... Ολοένα. Αποδώ. Αποκεί. Και πίσω. Δεξιά – 1, 2, 3, 4, 5, ... Το πόδι, το χέρι, μαζί. Τα ωτό, τα ωτό, ΤΑ ΩΤΟ! «Αούα!» – Εγώ, εσείς, οι 10, οι 12. 1 τρεμούλιασμα ομαδικό.

Τίναγμα ποδιών. Μέσα. Γλυκός καναπές!

Τα μάτια μου – Ω! Φως πολύ. Γάλα, καταρράχτης, βροχή, καπνός.

«Γκαρσόν, σαρτρέζ!». Χείλια βαμμένα, ξεβαμμένα. «Γιατί χωρίς κόκκινο;» Το κραγιόνι, η τσαντίτσα, το χέρι της. «Χωρίς μάγουλα;» – «Μαύρα τα μάτια σου. Κάτω από τα μάτια σου». Πάντα, το δηλητήριο. Πάντα. «Μορφίνη απόψε. Πολλή μορφίνη!» Ενέσεις, 50 φράγκα ενέσεις. «Ωτό! Ωτό!» Χειροκροτήματα. ΓΕΛΙΑ!

¹²³ *Αυτόθι*, σ. 847-849.

¹²⁴ *Αυτόθι*, σ. 850: «Δημοσίευσα στην *Αρμονία* της 29 Απρίλη 1916 τον «Σ. Α. Π.» και «Τα Χαφτεία». Δυο γοργές φουτουριστικές εντυπώσεις από την Αθηναϊκή ζωή, που προκάλεσαν πολλές συζητήσεις. Ο «Σ. Α. Π.» μάλιστα βρυκολάκισε! Στο φουτουριστικό γεύμα που δόθηκε για να τιμηθεί ο Μαρινέττι, όταν το Φλεβάρη του 1933 ήταν στην Αθήνα, σηκώθηκε ο Γιοκαρίνης και απάγγειλε τον «Σ. Α. Π.» και μάλιστα με πολλές ηχητικότητες της φωνής και με τη βοήθεια μιας σφουρίχτρας... Αυτό το κομμάτι ενθουσίασε ιδιαίτερα και τον Μαρινέττι, που με ανακήρυξε προφορικά και γραπτά φουτουριστή, χωρίς βέβαια να μπορώ να δεχτώ τον τίτλο».

¹²⁵ Φώτος Γιοφύλλης, «Τα Χαφτεία», *Αρμονία*, Α', τχ. 9 (29 Απριλίου 1916), σ. 5. Βλ. τώρα Φώτος Γιοφύλλης, *Ποίηση μισού αιώνα 1906-1956*, Αθήνα (Το Ελληνικό Βιβλίο) 1964, σ. 103-104.

*Τρικυμίες. Τρικυμία γέλιου. Τρικυμία χαράς. Τρικυμία
ωτό. Τρικυμία των δυο καρδιών του αντρός. 1 χτυποκάρδι ανάμεσα σε δυο πετσιά.
Χρώματα, πολλά χρώματα!*

*Οζω. Τύλιγμα. Η γούνα, η γούνα σας. Βζ, Βζού... «Αούα» – – Αγκαλιασμένοι.
Γλήγορα. Μεθυσμένοι. Χαρά.*

Στο ποίημα αυτό, περιγράφεται η ομώνυμη περιοχή της Αθήνας, στην πλατεία Ομονοίας. Το ποιητικό υποκείμενο κινείται ανάμεσα από το πλήθος σαν αεροπλάνο και βλέπει - αντικρίζει τα πάντα σαν να ήταν παρατηρητήριο υποβρυχίου. Έντονη είναι η παρουσία των χρωμάτων και των ήχων - του θορύβου των αυτοκινήτων, του τραμ. Έχουμε ένα πλήθος από εικόνες και ήχους του μηχανικού πολιτισμού, που αναπαριστώνται και αποτυπώνονται. Δίδεται αυτή η ταχύτητα και το ταυτόχρονο της κίνησης με χρήση ιδιόμορφων λέξεων - στοιχείων και σπάσιμο της συντακτικής δομής. Αναδεικνύεται η μορφή του ποιήματος έναντι του περιεχομένου, το οποίο κυριαρχείται από έντονους ήχους και εικόνες.

*Σ. Α. Π.*¹²⁶

Σκάλα. Ροβολώντας. Πόδια, ποδαράκια, τακούνια, τακουνάκια.

ΙΙΙ. ΙΙΙ. Ι. Εδώ. Εκεί. Αποκεί. Θέση. Σάλπιγγα. Ά! Να! *Γρ,*

γρ, γρ. Ντρ, μπρ. ΝΤΡ, ΜΠΡ. Σκοτάδι. Στο τούνελ.

Φως κόκκινο. Κορίτσια κόκκινο. ΓΚΡ.

Γλυστρώντας. ΝΤΡ, ΜΠΡ! Κορίτσια κόκκινα. ΓΚΡ.

όμορφα κορίτσια

άσπρα κορίτσια

ΓΚΡΡΡΡ κομψά ποδαράκια ΓΚΡΡ μαλακά μουντράκια

άσπρο φως

ΦΩΣ πράσινα – τα πράσινα, τα πράσινα, τα πράσινα!

*Τα στάχνα, οι ελιές. 500. 1000 ελιές. Μπλε. Τα γυάλινα τραίνα. Εμείς για τον Περαιά.
Αυτά για την Αθήνα. Γλίστρημα. Πλάι-πλάι. Γυναίκες και παιδιά αντίκρυ. Μεσ από τα*

¹²⁶ *Αυτόθι*, σ. 104.

τραίνα. Τα τραίνα τα γυάλινα, πάντα γυάλινα. Οι ελιές για την Αθήνα. «Αντίο!
ANTIO!» Άνθη, χόρτα. Σπίτια, ταρατσες. – Θάλασσα.
Ανοιχτά, ανοιχτά! – Μουντά. Γανωμένα, λεκιασμένα, λερωμένα. Τοίχοι. Σταχτιά.
Έπειτα κίτρινα. Οι ρεκλάμες, πορτόνι, Περαιάς. Το κόκκινο τραμ. – – –

Εδώ περιγράφεται η διαδρομή με τον ηλεκτρικό από την Αθήνα στον Πειραιά. Ο τίτλος του ποιήματος είναι αρκτικόλεξο: Σ. Α. Π. [= Σιδηρόδρομοι Αθηνών Πειραιώς]. Περιγράφονται οι σκάλες, οι ήχοι από τα τακούνια των επιβατών, το τούνελ, τα χρώματα, το ίδιο το τρένο και εικόνες που εναλλάσσονται γρήγορα, υποδηλώνοντας την ταχύτητα της κίνησης.

Οι δυο αυτές φουτουριστικές απόπειρες του Γιοφύλλη απηχούν έντονα τα όσα πρεσβεύει ο Marinetti στο *Τεχνικό Μανιφέστο της φουτουριστικής λογοτεχνίας*¹²⁷, το 1912: την καταστροφή του συντακτικού, την κατάργηση επιθέτων και επιρρημάτων, την ιδιόμορφη στίξη, τη διαβάθμιση αναλογιών, την αποτύπωση έντονων *θορύβων* για να εκφραστεί ο δυναμισμός των αντικειμένων, το *βάρος* ώστε τα αντικείμενα να *ίπτανται* και την *οσμή* ώστε τα αντικείμενα να *διασπείρονται*, τις ελεύθερες λέξεις, μια φαντασία χωρίς χαλιμούς.

Ο Γιοφύλλης, ήδη από το 1910, πέρασε στην ποίησή του φουτουριστικά στοιχεία. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημα *Η ηδονή της μηχανής*. Ο ίδιος αναφέρει: «Εσύνθεσα τότες (1910) στην Πάτρα, μέσα σ' ένα τυπογραφείο, ενώ το πιεστήριο εδούλευε και θορυμβούσε, την “Ηδονή της μηχανής”. Είναι ο πρώτος ύμνος του φουτουριστικού μηχανισμού στην Ελλάδα»¹²⁸.

*Η ΗΔΟΝΗ ΤΗΣ ΜΗΧΑΝΗΣ*¹²⁹

*Την τρικυμιάν, οπ' ο αργαλιός τριγύρω του σκορπάει,
μάταια αντισκόβει τραγουδιού μια αρμονική βουή
της κοπελός, που μα χαρά γοργόφτερα τραβάει
το κάτασπρο, τ' ολόκρουστο, το σπιτικό πανί.*

*Της μηχανής η τρικυμιά σαν τρέλλα με κυκλώνει
και το τραγούδι χάνεται – σαν κύμα σ' ωκεανούς – .*

¹²⁷ Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, πρόλογος: Άλντο Παλατσέσκι, μετάφραση: Βασίλης Μωυσίδης, Αθήνα (Αιγόκερως) 1987, σ. 43-56.

¹²⁸ Φώτος Γιοφύλλης, «Ο Φουτουρισμός στην Ελλάδα (1910-1960)», *Νέα Εστία*, τχ. 68, 1960, σ. 850.

¹²⁹ Φώτος Γιοφύλλης, *Ποίηση μισού αιώνα 1906-1956*, Αθήνα (Το Ελληνικό Βιβλίο) 1964, σ. 158-159.

*Τα χέρια ρίχνουν το χαρτί το κάτασπρο σα χιόνι
και το θεριό το ζεπετά γιομάτο λογισμούς.*

*Την τρικυμιά μια τρικυμιά τώρα την εξουσιάζει.
Απάνουθέ της κυβερνά τα πάντα ένα στοιχειό.
Δεμένο μες στα σίδερα, το σίδερο δαμάζει
καμένο, που το σκιάζεται τ' ανήμερο θεριό.*

*Της μηχανής η ταραχή τώρα θροφή μου δίνει
και μια χαρά μεθυστική και λύπη περισσή
σκορπίζει μέσα στο είναι μου, τις αίστησές μου λύνει.
Σαν ηδονή η τρικυμιά αυτή με παραλεί.*

*Αργαλιόι, μύριες μηχανές, βαπόρια, κι όλα αντάμα
γυρίζουνε, γυρίζουνε, κ' υμνούν κι όλο κ' υμνούν
την εργασία την άσπλαχνη, την εργασία την πλάνα,
που τόσοι άνθρωποι πίσω της, σα σε ηδονή, κυλούν.*

*Η τρικυμιά με πέθανε της εργασίας. Και νοιώθω
κ' η σάρκα πως κουράστηκε, σα μέσα σε ηδονή.
Γυρεύει πια να ζήσει. Πια δεν έχει κι άλλον πόθο
παρά της πλάσης τα καλά ήσυχα να χαρεί.*

Το ποίημα δεν είναι γραμμένο με βάση την φουτουριστική τεχνική (ομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος), αλλά στο περιεχόμενό του εξυμνείται η μηχανή, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα πηγή έμπνευσης και ηδονής για τον ποιητή. Η τρικυμιά από την λειτουργία της μηχανής κάνει το ποιητικό υποκείμενο να παραληρεί, δημιουργώντας του μια τρελή, παθιασμένη ηδονή χαράς.

VIII. Ο ΦΟΥΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ '30

*Πού είσαι Ράντο όταν έγραφες φουτουριστικά ποιήματα*¹³⁰.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΑΣ

*Η ποίηση προχωρεί σήμερα με τα βαριά λόγια
των φουτουριστών, υπερρεαλιστών και imagist ποιητών,
ή με τις πυκνές φράσεις του Κλωντέλ, του Τ. Σ. Έλιοτ
και του δικού μας Καβάφη*¹³¹.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΑΣ

Ένας από τους ποιητές στον οποίον τα έργα απηχούνται φουτουριστικά στοιχεία υπήρξε ο Νικόλαος Κάλας¹³². Πνεύμα ανήσυχο, συνομιλούσε με όλες τις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες της εποχής και αποτέλεσε έναν από τους πρώτους υπερρεαλιστές στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό θα μας απασχολήσει η ενότητα *Βοή*, από την πρώτη του ποιητική συλλογή, με τίτλο *Ποιήματα*, η οποία εκδίδεται το 1933. Όπως αναφέρει ο Mario Vitti, πρόκειται για ποιήματα επαναστατικά – εξάλλου ο Κάλας υπήρξε αιρετικός και πρωτοποριακός μαρξιστής – στα οποία δίδεται ένας συγκερασμός από διάφορα πρωτοποριακά καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής¹³³. Έτσι, ο φουτουρισμός συνομιλεί με τον «παουντικό βορτισμό», αλλά και η ποίηση συναντά κινήματα του κινηματογράφου, σε μια βάση διακαλλιτεχνικών αναλογιών, όπως τον γερμανικό εξπρεσιονισμό και τους πρωτοπόρους σκηνοθέτες και θιασώτες του σοβιετικού μοντάζ¹³⁴. Ο Κάλας, άλλωστε, από το 1931, αρχίζει και δημοσιεύει μια

¹³⁰ Γιώργος Θεοτοκάς – Νικόλαος Κάλας, *Μια αλληλογραφία*, εισαγωγή – επιμέλεια: Ιωάννα Κωνσταντουλάκη - Χάντζου, Αθήνα (Πρόσπερος) 1989, σ. 43.

¹³¹ Νικόλαος Κάλας, «Παρατηρήσεις επάνω στο Καβαφικό έργο», *Ο κύκλος*, τχ. 3-4, Β', 1932, (αφιέρωμα στον Κ. Π. Καβάφη), σ. 98.

¹³² Ο Νικόλαος Κάλας χρησιμοποιούσε αρκετά ψευδώνυμα. Το πραγματικό του όνομα ήταν Νικόλαος Καλαμάρης. Στην πρώτη του ποιητική συλλογή, *Ποιήματα*, η οποία εκδίδεται το 1933, υπογράφει ως Νικήτας Ράντος. Αργότερα, όταν επανεκδίδονται τα ποιήματά του, υπογράφει ως Νικόλαος Κάλας. Στα δοκίμιά του χρησιμοποιεί το όνομα Μ. Σπιέρος, το οποίο βάσει του Αργυρίου ακούγεται ως Ροβεσπιέρος: «Ο Σπιέρος παραείναι ορθόδοξος κομμουνιστής (για να γίνει πολύ γρήγορα αιρετικός) ενώ ο ποιητής Ράντος είναι ένας επαναστάτης με πολύ φιλελεύθερες ιδέες, που δεν θα έλεγα ότι καταγόταν από το 1917 αλλά μάλλον από το 1789, κάτι σαν ιδέες Ροβε-Σπιερικές» στο Νικόλαος Κάλας, *Κείμενα Ποιητικής και Αισθητικής*, θεώρηση – επιμέλεια: Αλέξανδρος Αργυρίου, Αθήνα (Πλέθρον) 1982 (εισαγωγή). Βλ. επίσης, Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα (Οδυσσέας) 2003, σ. 422.

¹³³ Mario Vitti, *ό.π.*, σ. 423.

¹³⁴ Δήμητρα Καραδήμα, «Η κινηματογραφική σύνταξη των πρώτων ποιημάτων του Νικολάου Κάλας» στο Νικόλαος Κάλας, *Ξαναδιαβάζοντας το έργο του. 1907-1988*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κομοτηνή 10 - 12 Ιουνίου 2005, Αθήνα (Μανδραγόρας) 2006, σ. 73-93.

σειρά από άρθρα σχετικά με την συνομιλία της εβδομης τέχνης με πρωτοποριακές θεωρίες ποιητικής στην λογοτεχνία¹³⁵.

Ήδη, με τον τίτλο της ενότητας *Βοή*, κάνουμε εύλογα την αναγωγή στην εξύμνηση του θορύβου από το κίνημα του φουτουρισμού. Πρόκειται για μια σειρά από ποιήματα όπου ακούγονται οι ήχοι των μεγαλουπόλεων, δίδονται γοργές εικόνες που περιγράφουν την κίνηση του πλήθους μέσα στις πόλεις, καθώς και πάμπολλες αναφορές στον μηχανολογικό πολιτισμό· έναν πολιτισμό όμως που δεν εξιδανικεύεται, όπως πρεσβεύουν οι φουτουριστές, αλλά γίνεται μέσο για να εκφραστεί με εικόνες και ήχους, η κίνηση των μεγαλουπόλεων και η δυναμική της μοντέρνας εποχής¹³⁶.

*ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ*¹³⁷

*Γυρίζει γυρίζει φριχτά
ο στρογγυλός ο δρόμος
γυρίζουν γυρίζουν φριχτά
στο στρογγυλό το δρόμο
χίλιων ειδών άνθρωποι
μηχανές ποικίλων μορφών
γυρίζουν γυρίζουν σιγά
οι κουτσοί, οι τυφλοί και οι γέροι
το δίτροχο με το μισόνεκρο μουλάρι
το τραμ τρία που σταθμεύει εκεί κοντά
το κίτρινο τραμ ανάμνηση βελγικής εταιρίας
γυρίζει γυρίζει σιγά
η κοκότα που κάνει τροτουάρ
και ο ομοφυλόφιλος νέος
και πίσω από το νέο
απόστρατος ανθυπολοχαγός
ήρωας σε δυο νικηφόρους πολέμους
και πρώην μπράβος στη Σμύρνη μέσα*

¹³⁵ *Αυτόθι*, σ. 73 και 88. Βλ. επίσης, Νικόλας Κάλας, *Κείμενα Ποιητικής και Αισθητικής*, θεώρηση – επιμέλεια: Αλέξανδρος Αργυρίου, Αθήνα (Πλέθρον) 1982, σ. 179-210.

¹³⁶ Δήμητρα Καραδήμα, *ό.π.*, σ. 76-77. Ο φουτουρισμός του Κάλας έλκει περισσότερο την καταγωγή του από τον ρωσικό, με κύρια επιρροή τον Μαγιακόφσκι, παρά τον ιδιαίτερος πολεμοχαρή ιταλικό.

¹³⁷ Νικόλας Κάλας, *Γραφή και Φως*, Αθήνα (Ικαρος) 1983, σ. 32-36.

γυρίζει γυρίζει σιγά
το παιδί που δεν αγαπάει το σχολειό
κι ο άνεργος που από κάπου περιμένει δουλειά
πλήθος κόσμου γυρίζει σιγά
τα πρωιά στην πλατεία της Ομόνοιας
πλήθος πραγμάτων γυρίζουν σιγά
ολημερίς στην κεντρική την πλατεία
χαρτάκια μικρά κάθε είδους
κουρελάκια που άλλοτε ίσως να 'ταν ωραία
κι η σκόνη κι αυτή γυρίζει σιγά
κι η πλάκα του φωνογράφου
σιγά γυρίζει ένα παλιό ταγκό
πάμπολλες σκέψεις γυρίζουν
γύρω γύρω στην πλατεία της Ομόνοιας
συναντιούνται καμιά φορά
στον κυκλοτερό τους δρόμο
πριν χαθούν σε μια πάροδο
μαζί ή χωριστά
πριν χαθούν μες στη γη –
της γης οι δρόμοι που ενώνουν την Αθήνα με τον Πειραιά
σε μερικούς δίνουν τη θάλασσα
- ποιος θα πει ποτέ γιατί τη θέλουν –
σ' άλλους χρήματα, έρωτα
στην πλατεία της Ομόνοιας δίνουν ζωή
βγαίνει, ξετρυπάει με πόνο το πλήθος
έτοιμο να γυρίσει σαν μπάλα
- ποιός δρόμος είναι τάχα ο τυχερός αριθμός;
Φωνάζει ο λούστρος το λαχείο του στόλου
γυρίζει με βία την μεγάλη πλατεία
ανδρείκελα σε πλάκα φωνογράφου
που κραυγάζει «Εστία» και «Έθνος»
την αξία γραβάτας που πουλούν σε τιμή ανεργίας
μυτερή η βελόνα που βγάζει τους ήχους
μ' ελατήριο το χρήμα

και γυρίζει η πλατεία
ενώ οι δύστυχοι άνθρωποι προσπαθούν να μην κινηθούν
τί τους σπρώχνει κει κάτω στη γη
μακριά από κάθε αέρα
ποιές ελπίδες ή ποιά φριχτή αιτία;
Να μπορούσε να σταθεί όλος ο κόσμος
που περνάει τα βράδια απ' την Ομόνοια
να κάτσει για μια στιγμή
και να δώσει ζωή στις πέτρες
και να πουν μεταξύ τους οι άνθρωποι
δυο λόγια απλά
σαν άνθρωποι
και τα φώτα που ξελαρρυγώνουν πλούσιες ιδιότητες
να πνιγούν με καρδιές –
να σταματήσουν για μια στιγμή τα λεωφορεία
να ξεκουραστούν και τα κακόμοιρα ταξί
κι η ασφαλτο για λίγο να πάψει να υποφέρει
ας ησυχάσει η πλατεία από τους κόπους των κορμιών
κι η «Εστία» ας μη βγει για μια μέρα
ας έρθει η σειρά των ψυχών να γυρίσουν λεύτερα
αδιάφορο αν ίσια ή κυκλοτερά
γύρω στην πλατεία της Ομόνοιας
ας γυρίσουν σε κύκλους πελώριους
σε σφαίρες ασάλευτες και ζένες –
κι ο φωνογράφος ας μην παίζει ένα παλιό ταγκό
τι ωραία που θα 'ναι τότες η μεγάλη πλατεία
που θα φορούν οι άνθρωποι
και δέντρα τα λεωφορεία
πως θα γλυκομιλούν λέγοντας
όσα όταν περνούσαν βιαστικά
σκοντάφτοντας ο ένας στον άλλον
ποτέ δεν είχανε σκεφτεί
θα περπατούν οι λέξεις
θα φτιάχνουν .....

τι δε θα φτιαχτούν .....
..... στη γενική εκείνη ανθρώπινη αρμονία.

.....
Αλλά που!

Ποιός σήμερα ταράζει τους κύκλους
που μας ταράζουν όλους εμάς
δεκάρες, πεντάρες, και λίρες χρυσές
κινούν την Ομόνοια γύρω σε άξονα
γυρίζουν σα σβούρα κυκλικά σε πλατεία
εργάτες και πλούσιοι, φτωχοί και φτωχοί
και στους διαβολικούς κείνους γύρους
ο αγέρας σηκώνει φουστάνια
ανεμίζει χαρές και πόνους
όλη η Αθήνα βρίσκεται στην Ομόνοια μέσα
κι οι πιο κρυφοί πόθοι κει πέρα ζουν
κει αρχίζει ο έρωτας που πληρώνεται
κει οι διαδηλώσεις για πληρωμή
κει αρχίζουν οι ζάλες
που σου κάνουν όλα να τα δεις να γυρίζουν
αγαπώ τις πλατείες σαν την Ομόνοια γυμνές
αφήνουν να θωρήσεις την κάθε σκιά
που πετιέται στους δρόμους
και λιμνάζουν εκεί θολά τα νερά
κυκλοτερά
μες στα νερά καθρεφτίζονται σπίτια
της Ομόνοιας τ' άσχημα σπίτια
δίπατα, τρίπατα και πιο ψηλά ακόμα
περίεργα τα σπίτια της Ομόνοιας
δε μιλούν όπως άλλα κτίρια
αλλά ποιός ακούει τι λεν;
Τα λυπάμαι πολύ
θα 'ναι φριχτά ζαλισμένα
απ' την πλάκα που γυρίζει όλη μέρα
και τα βράδια δεν τ' αφήνουν να κοιμηθούν

μαζί με τους δρόμους τ' ανάβουν φριχτά
όπως η σαμπάνια χορεύτρες φτωχές
και γυρίζουν τότες κι αυτά μεθυσμένα
ολόκληρη η πλατεία πηδάει
στην παραζάλη κείνη
πηδούνε τα σπίτια
σβήνουν τον ουρανό
τον μπογιατίζουν μαύρο
και το ρυθμό τον δίνει ο στρογγυλός ο δρόμος
που παίζει ήχο πιο τρελό από κάθε χορό
στις πόλεις μέσα πόσες μπογιές
φορεί η νύχτα για να μη φανεί σκοτεινή
πόσους κύκλους χορεύει για να σκιάσει την ανία της μέρας
που στην ανάμνηση όλο και τριγυρνά
στη νύχτα στις δυο το πρωί
γυρίζει η Ομόνοια απ' το πολύ το κρασί
ή το λίγο φαΐ
και την άψυχη ζωή της μας δείχνει
η ησυχία που την πλημμυρεί
η ησυχία που κυκλώνει την ύπαρξή μας
και μας ζαλίζει
στην πλατεία τα ξαπλωμένα χαρτιά
δακρύζουν τους κόπους της μέρας
ποιός ξέρει αν κάποτες
δε θα ρίξουν την πλατεία τα δάκρυα
ή μήπως εκείνη απελπισμένη από τους τόσους γύρους
αποφασίσει κανένα μεσημέρι
να καθρεφτίσει τον ουρανό της νύχτας
και μες στη μαύρη την πλατεία
βρούμε εμείς οι άνθρωποι του κύκλου την άκρη;

Της κάθε πόλης η πλατεία
γυρίζει σα σβούρα ανθρώπους μηχανές
στην Αθήνα γυρίζει η Ομόνοια

και μέσα στο στόμα άμα την προφέρω
γυρίζουν τα γράμματα και παίρνουν ζωή
και γυρίζουν με βία οι επιγραφές που τη γράφουν
της κάθε μεγάλης πόλης η πλατεία
γυρίζει τρελά τους ανθρώπους
γυρίζουν πίσω από φόβο
γυρίζουν πίσω με ελπίδα ή και δίχως ελπίδα
πάντως στις πλατείες μέσα
εύκολα δεν μπορούν να σταθούν
σε παίρνουν των άλλων οι γύροι
γιατί στην Ομόνοια
ο κάθε διαβάτης
η κάθε μηχανή
είτε το θέλει είτε όχι
πρέπει να πάει κυκλοτερά
δεν ενδιαφέρεται κανείς να μάθει
ποιος είναι ο λόγος των τόσων γύρων
αρκείται μονάχα στον άλλων τη ζάλη
και σήμερα οι άνθρωποι, έτσι είναι η ζωή,
σκοτώνουν την κάθε μέσα τους κακοφωνία
στη ζάλη των κύκλων.

Το ποίημα *Στρογγυλή Συμφωνία* απαρτίζεται από 173 «μακαρονοειδείς» στίχους, όπως τους αριθμήσε ο Αντρέας Καραντώνης¹³⁸, στην αρνητική κριτική που άσκησε στην πρώτη ποιητική συλλογή του Νικόλαου Κάλας. Ο κριτικός της γενιάς του '30 δυσανασχετεί με τον ελεύθερο στίχο του ποιητή, κάνοντας λόγο για ένα *σωρό από φράσεις δίχως ρυθμό και τάξη*¹³⁹ και χαρακτηρίζει εν γένει το ύφος του ως *δημοσιογραφική πρόζα*¹⁴⁰. Επιπρόσθετα, αρνείται και καταγγέλλει ταυτόχρονα την

---

¹³⁸ Αντρέας Καραντώνης, «Ένας υπερμοντέρνος λόγιος», *Ιδέα*, Α', τχ. 8 (Αύγουστος 1933), σ. 125: «Όμως τί να πρωτοσημαδέψει κανείς για πρότυπο κακής ρητορικής στα ποιήματα του Ράντου; Το φριχτό παραμιλητό του για την πλατεία της Ομόνοιας που το ξεχύνει ασύμμετρα, έξαλλα, με σπασμούς, με ακατανόητο ψέλλισμα πεζών και στεγνών λέξεων σ' 173 μακαρονοειδείς στίχους, αυτός, ο πόλεμος ρητορισμού και της πολυλογίας, ή τον ανόσιο και δαιμονιακό χορό που στήνει με λόγια και εικόνες ξεχουρδισμένης φαντασίας απάνου στην Ακρόπολη ειδωμένη, τάχα, κάτω από ένα υπερμοντέρνο φεγγαρόφως;».

¹³⁹ *Αυτόθι*, σ. 121.

¹⁴⁰ *Αυτόθι*, σ. 122.

πρωτοποριακή μορφή των ποιημάτων, καθώς και την πολιτική έκφρασή τους: «στην άκρη της λαχανιασμένης του πέννας χοροπηδούνε τρελλά του υπερμοντερνισμού τα σκιάχτρα και του Μαρξισμού τα ινδάματα»¹⁴¹.

Όπως παραπάνω ο Γιοφύλλης με τα *Χαφτεία*, έτσι και εδώ, ο Κάλας αναφέρεται και περιγράφει την πλατεία Ομόνοιας και την κίνηση γύρω απ' αυτήν. Η στρογγυλή συμφωνία είναι η ίδια η πλατεία που γύρω της «παίζουν μουσική» άνθρωποι και μηχανές. Ένα ποίημα που βρίθει από εικόνες που περιστρέφονται γύρω από έναν νοητό άξονα, αναφερόμενες στην κίνηση της ζωής. Το ρήμα «γυρίζει» επαναλαμβάνεται συνεχώς στο ποίημα αποδίδοντας εύστοχα την κυκλική κίνηση του πλήθους γύρω από την πλατεία, σαν την *πλάκα του φωνογράφου* και σε ένα συμβολικό πλαίσιο η κυκλική κίνηση μετασχηματίζεται σε τροχό της τύχης, της ζωής¹⁴². Πλήθος ανθρώπων και μηχανών σε μια αέναη κυκλική κίνηση, μέσα στη *ζάλη των κύκλων*.

Βέβαια, ο Κάλας, αν και περιγράφει λεπτομερώς την κυκλική κίνηση, δεν την υπερασπίζεται, αλλά ποθεί μια στάση ώστε οι άνθρωποι να αντιληφθούν την πραγματική ζωή, ανασηματοδοτώντας το αρχιμήδειο «μη μου τους κύκλους τάραττε»: «Αλλά που! | Ποιός σήμερα ταραίζει τους κύκλους | που μας ταραίζουν όλους εμάς». Κατ' αυτό τον τρόπο ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος παρουσιάζεται ως σύμβολο του Άδη: «τί τους σπρώχνει κει κάτω στη γη | μακριά από κάθε αέρα | ποιές ελπίδες ή ποια φριχτή αιτία;», ενώ οι άνθρωποι μετατρέπονται σε μπίλια ρουλέτας: «βγαίνει, ξετρυπάει με πόνο το πλήθος | έτοιμο να γυρίσει σαν μπάλα | - ποιός δρόμος είναι τάχα ο τυχερός αριθμός;» και ο ποιητής παρακαλεί: «να μπορούσε να σταθεί όλος ο κόσμος | που περνάει τα βράδια απ' την Ομόνοια | να κάτσει για μια στιγμή | και να δώσει ζωή στις πέτρες | και να πουν μεταξύ τους οι άνθρωποι | δυο λόγια απλά | σαν άνθρωποι [...] ας έρθει η σειρά των ψυχών να γυρίσουν λεύτερα | αδιάφορο αν ίσια ή κυκλοτερά».

Στο ποίημα αυτό, όπως αναφέρει ο Mario Vitti, έχουμε αποχρώσεις διαφόρων πρωτοποριακών καλλιτεχνικών κινημάτων της εποχής: οι μηχανές, τα τραμ, τα αυτοκίνητα, τα ταξί, ο ηλεκτρικός σιδηρόδρομος είναι στοιχεία του φουτουριστικού μοντερνισμού, η κυκλική κίνηση, ο στροβιλισμός, η ταχύτητα έρχονται σε επικοινωνία με το κίνημα του Ezra Pound, vorticism παράλληλο του imagism, ενώ η

¹⁴¹ *Αυτόθι*, σ. 121.

¹⁴² Mario Vitti, *Η 'γενιά του τριάντα'. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα (Ερμής) 2000, σ. 100-101.

γοργή εναλλαγή έντονων εικόνων συνομιλεί με εξπρεσιονιστικά πρότυπα¹⁴³. Εκτός των άλλων, η Δήμητρα Καραδήμα βλέπει το ποίημα και ως δάνειο κινηματογραφικών πρωτοποριακών κινημάτων¹⁴⁴, όπως αυτό του ουρμπανισμού (urban = συσχετισμός του ανθρώπου με τον χώρο της πόλης και των εικόνων των κτηρίων της), το οποίο προβάλλει στην οθόνη τις φρενιτικές, πυρετώδεις και χαοτικές εικόνες των ευρωπαϊκών πρωτευουσών¹⁴⁵, καθώς και του σοβιετικού μοντάζ, ιδιαιτέρως της μεθόδου kino-glaz (κινηματογράφος-μάτι) του σκηνοθέτη Dziga Vertov¹⁴⁶, με την ταινία *Ο άνθρωπος με την κινηματογραφική μηχανή*, του 1929.

ΕΡΩΤΙΚΟ¹⁴⁷

*Όταν ξαπλώνει ο ουρανός τις σκιές των πόλεων
μ' ακόρεστη χαρά οι φωτεινές των δρόμων σφαίρες καίγονται
στριφογυρίζουν τη ματιά τους παραμορφώνοντας ερωτικά όσα θωρούν
σχίζουν τότες τη χτισμένη φύση φώτα, φωνές που πετιούνται στους
δρόμους
απ' τις πλαγιές των σπιτιών ή τις βαθιές πάροδες
πετιούνται φώτα απ' τα στεκούμενα στις γωνιές
και ζαλίζουν το μπετόν μάτια βενζινοκίνητης χαράς
ενώ φιδίσια σώματα αστράφτουνε προκλητικά τη νύχτα
τρίβοντας ηδονικά με το γοργό τους πέρασμα δίδυμες ράγιες
εκεί γύρω μες στις κλαζονικές φωνές που κελαηδούν σε άψυχα κλαριά
λάμπες αδιάκριτες ξεγυμνώνουν το σκοτάδι
για να κυλήσουν αναμμένες ή μισόνεκρες σάρκες*

¹⁴³ Βλ. Mario Vitti, «Οι δύο πρωτοπορίες στην ελληνική ποίηση 1930 με '40», *Ο Πολίτης*, τχ. 1, 1976, σ. 76 και 79, και Mario Vitti, *Η 'γενιά του τριάντα'. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα (Ερμής) 2000, σ. 100-101.

¹⁴⁴ Δήμητρα Καραδήμα, «Η κινηματογραφική σύνταξη των πρώτων ποιημάτων του Νικολάου Κάλας» στο Νικόλαος Κάλας, *Ξαναδιαβάζοντας το έργο του. 1907-1988*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κομοτηνή 10 - 12 Ιουνίου 2005, Αθήνα (Μανδραγόρας) 2006, σ. 78-79.

¹⁴⁵ Σεργκέι Αϊζενστάιν, *Η μορφή του φιλμ*, μτφ. Νίκος Ε. Παναγιωτόπουλος, Α', Αθήνα (Αιγόκερως) 1980, σ. 20-21.

¹⁴⁶ Vertov αποτελεί ψευδώνυμο του σκηνοθέτη, που στην ρωσική γλώσσα σημαίνει περιστρεφόμενη ρόδα. Άλλωστε αυτό εκφράζεται και στην ταινία του, *Ο άνθρωπος με την κινηματογραφική κάμερα*, όπου αποτυπώνονται οι δραστηριότητες των ανθρώπων σε μια πόλη, υπό το πρίσμα συνεχούς κίνησης-η κάμερα τοποθετείται πάνω σε οροφές σπιτιών, σε άμαξες, σε τρένα, σε αερόστατο δίπλα σε καταρράκτη για να δοθεί η ορμή και η ταχύτητα της κίνησης. Ο ίδιος ο Κάλας, το 1931, είχε δημοσιεύσει ένα δοκίμιο για τον Vertov και ήταν γνώστης της θεωρίας του: «η μηχανή πρέπει να παρουσιάζεται σαν πρόσωπο που βλέπει και ακούει (Kinoki και Radioki) και μας περιγράφει στην σκηνή, αυτήν την καινούρια άποψη της ζωής» στο Νικόλαος Κάλας, *Κείμενα Ποιητικής και Αισθητικής*, θεώρηση – επιμέλεια: Αλέξανδρος Αργυρίου, Αθήνα (Πλέθρον) 1982, σ. 192.

¹⁴⁷ Νικόλαος Κάλας, *Γραφή και Φως*, Αθήνα (Ικαρος) 1983, σ. 42-44.

στις προκλητικές ίσιες γραμμές ακόρεστων πόθων
στην άσφαλτο
διψασμένη ράχη που ανατριχιάζει
μονάχα στο βαρύτατο περπάτημα των φορτηγών
με σπέρματα λαδιών χορτασμένες οι πλατιές λεωφόρες
βρέχουν τα χείλια τους για να τα χαρούν περαστικά κορμιά
στ' αδιάκοπο το γλίστρημα
το γλίστρημα στην τεντωμένη γη
γλιστρούνε τ' αυτοκίνητα, γλιστρούν οι μηχανές
τρέχουν αχόρταγα, μανιασμένα, ηδονικά
στις πλατείες
στους μακρινούς ατέλειωτους και μπερδεμένους δρόμους
των μεγάλων πόλεων
των μεγαλωμένων από τη νύχτα πόλεων
τίποτε δεν κρύβεται πια μες στην παράξενη ζωή τους
τα πλούσια φώτα τα σημειώνουν όλα κι όσα ξεχνούν
σκιές φανταστικών σπιτιών ή άψυχων πραγμάτων σημάδια τα
συμπληρώνουν
δείχνοντας ηδονικά τεμάχια που προβάλλουν πόρτες, παράθυρα, γωνιές
βρικόλακες που βουβαθήκανε από τον ήχο των μεταλλικών φωνών
αυτά τώρα στολίζουν τους κατοικημένους δρόμους
αυτουनों οι φωνές και τα λόγια μονάχα μετρούν
κι είναι σκληρά βαριά
πονούνε τα φιλιά του σιδήρου
που σμίγεται με ρίγη μηχανών
με τράνταγμα μοτέρ
πονάει το μελωδικό σταμάτημα του φρένου
άμα σέρνεται στ' άγουρο τέλος απότομης στροφής
και μεσ' από το θόρυβο δε γρικιέται εύκολα
το ζύλινο τακούνι του θηλυκού που γλύφει την πέτρα
συγκινήσεις πιο τρελές ανάβουν τώρα τις πόλεις
κάθε νύχτα, κάθε στιγμή της νύχτας
το κυνήγι των μηχανών θερμαίνει τη ζωή
αυτοκίνητα κούρσας μεγάλα μικρά λεωφορεία και τραμ

ερωτικά στρίβουν τους δρόμους
διασταυρώνουν αμάξια πεζούς
παν απάνου, κατεβαίνουν με χαρά κι ηδονή
πέφτουν, γκρεμίζονται, σχίζονται μ' ερωτική μανία
μέσα στις πόλεις η νύχτα ζαλισμένη από τρελές λάμπες ξεχνιέται
αδιάντροπα κινεί τους μυστικούς τροχούς της
γυρνούν αυτοί με γρηγοράδα αφάνταστη χαρίζοντας στις πολιτείες
ομορφίες πιο έντονες από βουνά με τα τρεχούμενα νερά τους
αρμονίες πιο συναρπαστικές από ερωτικά καλέσματα γλυκόλαλων
πουλιών
οι μηχανές είναι σήμερα στις πελώριες πόλεις όπου φυτρώσανε
πιο πολύ από άμυαλα παιδιά
δεν είναι μόνο ψυχή
αλλά πράγμα
γρασίδι μαλακό όπου παιχνίδια ερωτικά ανθούν
οι μηχανές είναι στις πόλεις που τυραννούν παραπλανεύτρες χάρες
καρπό ηδονικό για τους ανθρώπους πολυώροφων σπιτιών
δώσαν στο αίμα τους κάτι από το άρωμα του πετρελαίου
αυτόνε που θαμπώνει τα ονείρατα
με μια γλυκιά ιδιόρρυθμη γαλάζια καταχνιά
οδηγεί συχνά ματωμένες προσπάθειες σε δυστυχήματα
όπου ασελγούν νεκρόφιλα τιμόνια
μα δεν υπάρχουν καταδίκες γι' αυτά των τα εγκλήματα
ούτε θα ελαττωθούν οι φόννοι των
με τους υστερισμούς νοσταλγών παλιάς μορφής ζωής
ή με τις απειλές σκουριασμένων χεριών
και τις άγονες βλαστήμιες που χύνουν
τα φτωχά κορμιά αυτής της σκουριάς
ο έρωτας αδιαφορεί για πόνους και σπασίματα και προχωρεί
σαδικά λαβώνοντας υπάρξεις
που καταπίνουν μετά οι μηχανόσπαρτοι δρόμοι
για να φουντώνουν το δημιουργικό σπασμό ελίκων και τροχών.

Το ποίημα *Ερωτικό* είναι το κατεξοχήν φουτουριστικό της ενότητας. Δίδεται η εικόνα της πόλης το βράδυ, με τους φωτισμένους από τις λάμπες δρόμους. Ο τεχνητός φωτισμός κυριαρχεί παντού ασελγώντας πάνω στο φως της νύχτας, το φεγγάρι, θυμίζοντας την ρήση του Marinetti: «να δολοφονήσουμε το σεληνόφως». Παντού κυριαρχούν μηχανές, όπου αυτοκίνητα, τρένα, τραμ, φορτηγά συνουσιάζονται με τους δρόμους, τις πλατείες, την ασφαλτο. Ερωτικές σκηνές από μηχανές, όπου η ομορφιά και το ερωτικό κάλεσμα της φύσης (τα βουνά με τα τρεχούμενα νερά τους και το τιτίβισμα των πουλιών) έχει αντικατασταθεί, σ' αυτό το πλαίσιο της φουτουριστικής ουτοπίας, με την ερωτική μανία των τροχοφόρων, με την ηδονή της ταχύτητας, με το παθιασμένο ήχο φρεναρίσματος αυτοκινήτου. Ας θυμηθούμε το μανιφέστο του φουτουρισμού, το 1909: «Ανασκιρήσαμε ξαφνικά, στο άκουσμα του υπέροχου θορύβου των θεόρατων διώροφων τραμ, που περνούσαν αναπηδώντας, απαστράπτοντα από πολύχρωμα φώτα [...] ακούσαμε να βρυχώνται κάτω από τα παράθυρά μας τα αδηφάγα αυτοκίνητα [...] πλησιάσαμε τα τρία ασθμαίνοντα θηρία, για να τα χαϊδέψουμε ερωτικά στα καυτά τους στήθη. Εγώ ξάπλωσα μέσα στο αυτοκίνητό μου σαν πτώμα μέσα σε φέρετρο, αλλά ευθύς αναστήθηκα, μπροστά στο τιμόνι, λεπίδι γκιλοτίνας, που απειλούσε το στομάχι μου»¹⁴⁸, έτσι και εδώ η ερωτική διάσταση των μηχανών είναι καταφανής: «και ζαλίζουν το μετέν μάτια βενζινοκίνητης χαράς | ενώ φιδίσια σώματα αστράφτουνε προκλητικά τη νύχτα | τρίβοντας ηδονικά με το γοργό τους πέρασμα δίδυμες ράγιες».

Βέβαια, ναι μεν ο Κάλας κάνει χρήση αυτών των φουτουριστικών επιδιώξεων και μοτίβων, δηλώνοντας την πρωτοποριακή καταγωγή της ποίησης του, αλλά από την άλλη δεν υπερασπίζεται τις θέσεις αυτές. Η «μαρινετική» φουτουριστική ευτοπία με την λατρεία της μηχανής συνιστά για τον Κάλας φουτουριστική δυστοπία, μια κοινωνική δυσαρμονία, καθώς οι μηχανές που έχουν περάσει *στο αίμα των ανθρώπων το άρωμα του πετρελαίου*, οδηγούν σε *εγκλήματα* μη καταδικαστέα, αδιαφορώντας για τον πόνο που επιφέρουν. Ο μαρξιστής Κάλας δεν θέλει τον άνθρωπο έρμαιο του μηχανικού πολιτισμού: «ή με τις απειλές σκουριασμένων χεριών | και τις άγονες βλαστήμιες που χύνουν | τα φτωχά κορμιά αυτής της σκουριάς | ο έρωτας αδιαφορεί για πόνους και σπασίματα και προχωρεί | σαδικά λαβώνοντας υπάρξεις | που καταπίνουν μετά οι μηχανόσπαρτοι δρόμοι | για να φουντώνουν το δημιουργικό σπασμό ελίκων και τροχών», ενώ στον αντίποδα ο Marinetti αναφέρει:

---

¹⁴⁸ Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, πρόλογος: Άλντο Παλατσέσκι, μετάφραση: Βασίλης Μωυσίδης, Αθήνα (Αιγόκερως) 1987, σ. 28-29.

«Τότε λοιπόν, με το πρόσωπο βουτηγμένο στην ωραία λάσπη των μηχανουργείων – μίγμα από μεταλλικές σκουριές, μάταιους ιδρώτες και γαλάζιες καπνιές – εμείς, μωλωπισμένοι και με επιδέσμους στα χέρια, αλλά ατρόμητοι, υπαγορεύσαμε τις πρώτες μας επιθυμίες σε όλους τους ζωντανούς ανθρώπους...»¹⁴⁹.

Φουτουριστικά στοιχεία έχουμε και στα ποιήματα *Το τραγούδι των λιμενικών έργων* και *Διαδήλωση*, με αναφορές στον αναπτυσσόμενο τεχνολογικό πολιτισμό. Όμως, η βάση τους είναι πολιτική· στόχος είναι να αναδειχθεί η καταπίεση που υφίστανται οι προλετάριοι από τις μηχανές, τις οποίες ελέγχουν οι κεφαλαιοκράτες.

Στο ίδιο μήκος κύματος με τις προλεταριακές θέσεις των ποιημάτων του Κάλας, κινείται και ένας άλλος ποιητής της γενιάς του '30, ο Ζήσης Οικονόμου, όπου στην πρώτη του ποιητική συλλογή *Η εποποιΐα των αγενών μετάλλων*, που εκδόθηκε το 1934, μας παρουσιάζονται οι εφιάλτες του φουτουριστικού τεχνολογικού παρόντος και μέλλοντος. Υποδόρια εκδηλώνει μια νοσταλγία για το παρελθόν, καταδικάζοντας το μηχανοποιημένο παρόν, που έχει εκφυλίσει τα πάντα, έχει αλλοτριώσει φύση, καθιστώντας τα ανθρώπινα όντα, αυτόματα και ρομπότ: η ψυχή έχει μετατραπεί σε μπετόν, τα μάτια χύνουν δάκρυα πετρελαίου και η καρδιά είναι πλέον ντεπόζιτο βενζίνης. Ας θυμηθούμε τις κατηγορίες που εξαπέλυσε η Αριστερά εναντίον των Ιταλών φουτουριστών, οι οποίοι εξυμνώντας την μηχανή, αποτέλεσαν καλλιτεχνικό αρωγό της κεφαλαιοκρατικής αστικής τάξης, ώστε η μηχανή να κυριαρχήσει και να χειραγωγήσει τους προλετάριους για το συμφέρον της.

*ΤΕΧΝΟΣΦΑΙΡΑ*¹⁵⁰

*Σφήνα η ψυχή μας στο μπετόν μέσ' στη σκουριά και βρώμα
τα μάτια χύνουν δάκρυα πετρελαίου κι' η καρδιά μας
μπενζινοθήκη των μοτέρ στάζει γοργά το πίομα
της αγωνίας, του σπαραγμού στα ωχρά αισθήματά μας.*

*Σάπια στους δρόμους ερπετά λιωμένα στην τοξίνη
της μόνωσης, της κούρασης χωρίς σταθμούς και τέρμα
σκορπά σαν ούρα στις γωνιές της ανθρωπιάς το σπέρμα
και βιαστική κυλιόμαστε, αυτόματοι, αρλεκίνοι.*

¹⁴⁹ *Αυτόθι*, σ. 31-32.

¹⁵⁰ Ζήσης Οικονόμου, *Ποιήματα 1934 - 1953*, Αθήνα (Κέδρος) 1977, σ. 15-16.

*Πάμε σκυφτοί προς τους σωρούς πρωτόγονων σταθμών
τυχαίων κι' ανώνυμων, κρυφτοί, μονήρεις τρωγλοδίτες
φεύγουν τα τραίνα αγύριστα στον ίλιγγο αριθμών
και νέους, δειλούς αιχμάλωτους μας πιάνουν οι μπαντίτες.*

*Οικοδομές γκρεμίζονται και σπουν την αγωνία
μέσ' στη στερνή κατάρρευση οργή μεσουραναί
λίγες δεκάρες στη μικρή τσέπη μας κι' η μανία
μας ξεστηθώνει και ρουφά τη σάρκα τη φτηνή.*

*Η λαστιχένια μας καρδιά, καουτσούκ από φυτείες
που μέρα νύχτα ιδρωκοπούν σκέλεθρα ωραία οι κουλοί
πνευμόνια ωχρά, βαμβακερά, μπρουζένιες αρτηρίες
στου Λάνκασάϊρ τ' αργαλιά και στη Σαγκάη οι δούλοι.*

*Τρέχει το αίμα, ο ιδρώτας: πετρέλαιο στις τουρμπίνες
και τη χρυσή ποτίζουμε της STANDARD OIL καρδιά
παίρνουν τα όπλα απ' τους ρομπότ, και δίνουν τις αξίνες
τ' άχυρα ν' ανεμίζουνε τ' αντρείκελα, με βιά.*

*Δεν μένουν δάκρυα πια καυτά μα εξάτμιση μπενζίνας
ρόδες, μοτέρ γυρνούν γοργά στις τροχιάς τη γύρα
αυτόματα εφευρέσεων κι' εφαρμογών πλημμύρα
όμως καμμιά αναχαίτιση στον πλαστοουργών τη μοίρα.*

*Πέτρινος κόσμος και πικρός, στιγμές θλιμμένες κρύες
και βιαστικές σαν το μοτέρ του Ford και Citroën
το ταξιμέτρ χτυπά πνιχτά και μόνο οι ώρες κλαιν
για τη ληστεία της ζωής, για μύθους κι' ιστορίες.*

*Φελλός των ανακλάσεων ο νους σ' αιχμαλωσία
μεθά σ' ενός ακάθαρτου πετρελαίου ντεπό
και στον αφρό σαπίζουνε: «λογίζομαι, αγαπώ»
λέξεις φτηνές στη βάρβαρη του Τώρα εξουσία.*

ΙΧ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο ιταλικός φουτουρισμός υπήρξε το πρώτο κίνημα των αποκαλούμενων «ιστορικών» ή «ηρωικών» πρωτοποριών του 20^{ου} αιώνα, που μαζί με το dada και τον υπερρεαλισμό, θέλησε να έρθει σε βίαιη αντιπαράθεση με το λογοτεχνικό παρελθόν, τον ακαδημαϊσμό της παράδοσης, προβάλλοντας ρηξικέλευθα αιτήματα όσον αφορά την ανανέωση των Καλών Τεχνών και οραματίστηκε ένα διαφορετικό μέλλον. Εξήρε την ταχύτητα, τον δυναμισμό, την αποτύπωση του ταυτόχρονου, ενώ παράλληλα εξύμνησε τον μηχανολογικό πολιτισμό σε όλες του τις εκφάνσεις (εργοστάσια, αυτοκίνητα, τρένα, τραμ, αεροπλάνα, όπλα), κι όλα αυτά σ' ένα πλαίσιο διακαλλιτεχνικών αναλογιών, ένα συγκεκριμένο δηλαδή τεχνών (λογοτεχνία, μουσική, ζωγραφική, αρχιτεκτονική, γλυπτική, θέατρο). Πρόθεσή του ήταν «να αλλάξει και να μεταμορφώσει τον κόσμο», έχοντας το βλέμμα στραμμένο πάντα προς το μέλλον. Γράφει ο Καραντώνης: «Και θα προσαρμόσουμε τους ρυθμούς και τις εικόνες της τέχνης μας στους νέους ρυθμούς της ζωής· αυτούς τους απροσδόκητους, τους εναλλασσόμενους, τους συχνά αντιφατικούς και τραχείς και άμουςους, όμως ορμητικούς και χειμαρρώδεις ρυθμούς, βροντερούς και λαχανιασμένους, όπως είναι οι ήχοι και οι θόρυβοι που βγαίνουν από τους μυθικούς και σκοτεινούς όγκους των μοντέρνων εργοστασίων. Στο εξής η μηχανή, δημιουργήμα κι αυτή της ανθρώπινης φαντασίας, της ανθρώπινης ανάγκης, θα πάρει μια αισθητική θέση δίπλα στο δέντρο, στο ποτάμι, στο λουλούδι, στο ζώο, στο ανθρώπινο σώμα. Και το μέλλον αρχίζει να γίνεται πια πηγή συγκεκριμένων εμπνεύσεων.»¹⁵¹. Μέσα απ' αυτό το πλαίσιο θα γεννηθεί ο φουτουρισμός· ως αντίδραση στον άκρατο λυρισμό του συμβολιστικού κλίματος θα αντιταχθεί η λατρεία της μηχανής. Τα πολιτιστικά επιτεύγματα του παρελθόντος πρέπει να καταστραφούν και να δώσουν τη θέση τους σε αυτά της σύγχρονης εποχής, του παρόντος και του μέλλοντος· έτσι, η *Νίκη της Σαμοθράκης*, ο *Παρθενώνας*, η *Τζοκόντα*, τα μουσεία, οι βιβλιοθήκες έρχονται σε δεύτερη μοίρα μπροστά σε ένα βρυχώμενο αυτοκίνητο¹⁵². Αντίστοιχη θέση θα διατυπωθεί και από τον Pablo Picasso, όσον αφορά την πρόσληψη της πρωτόγονης τέχνης: «Όταν ο Vlaminck ανακάλυψε ένα νέγρικο γλυπτό σ' ένα μπιστρό του Bougival (περιοχή στην περιφέρεια του Παρισιού), γύρω στα 1907, το πήγε στο εργαστήριο του Derain, του

¹⁵¹ Αντρέας Καραντώνης, *Α' Εισαγωγή στη νεότερη ποίηση. Β' Γύρω από την ελληνική ποίηση*, Αθήνα (Παπαδήμας) ³1984 (α' έκδ., Αθήνα 1954), σ. 72.

¹⁵² Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, ό.π., σ. 32-36.

αχώριστου τότε φίλου του, το τοποθέτησε σ' ένα καβαλέτο και του είπε πως το βρίσκει ωραίο σχεδόν όσο και την Αφροδίτη της Μήλου! Ο Derain διαφώνησε θεωρώντας το γλυπτό όχι σχεδόν αλλά εξίσου ωραίο με την Αφροδίτη της Μήλου! Στη συνέχεια και εφόσον οι δυο ζωγράφοι δεν κατάφεραν να συμφωνήσουν ζήτησαν τη γνώμη του Picasso. Ο Picasso, αφού άκουσε τη γνώμη τόσο του Vlaminck όσο και του Derain διαφώνησε και με τους δυο για την αξία του νέγρικού γλυπτού λέγοντάς τους: «Λαθέψατε και οι δύο: είναι πολύ ωραιότερο!»¹⁵³.

Οι θέσεις, όμως, που διατύπωσε το φουτουριστικό κίνημα αποδείχτηκαν αυτοκαταστροφικές. Η εξύμνηση του πολέμου, ως *η μοναδική υγεία στον κόσμο*¹⁵⁴, αποτέλεσε την ταφόπλακα του κινήματος με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ο ιταλικός φουτουρισμός έγινε συνώνυμος του φασισμού στο καλλιτεχνικό επίπεδο. Οι μαρξιστές θεωρητικοί θα κατακρίνουν έντονα το κίνημα, υιοθετώντας τις απόψεις του Λέοντα Τρότσκι¹⁵⁵, του Αντόνιο Γκράμσι¹⁵⁶ και του Βάλτερ Μπένγιαμιν¹⁵⁷, οι οποίοι είδαν τον ιταλικό φουτουρισμό, ως καλλιτεχνική εκδήλωση του φασισμού.

Συν τοις άλλοις όλες οι καλλιτεχνικές πρωτοπορίες του 20^{ου} αιώνα – με μοναδική ίσως εξαίρεση τον υπερρεαλισμό – δεν άφησαν πίσω τους ένα μεγάλο έργο

---

¹⁵³ Ολυμπία Ταχοπούλου, *Μοντερνιστικός Πρωτογονισμός. Εκδοχές υπερρεαλισμού στο ποιητικό έργο του Νίκου Εγγονόπουλου*, Αθήνα (Νεφέλη) 2009, σ. 29. Βλ. επίσης, Μάριο Ντε Μικέλι, *Οι πρωτοπορίες της τέχνης του εικοστού αιώνα*, μετάφραση: Λένα Παπαματθεάκη, επιμέλεια: Τέτη Χατζηνικολάου, Αθήνα (Οδυσσέας) 1983, σ. 64-71.

¹⁵⁴ Φ. Τ. Μαρινέττι, *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, ό.π., σ. 33.

¹⁵⁵ Λέων Τρότσκι, «Ο φουτουρισμός» στο *Λογοτεχνία και Επανάσταση*, μετάφραση-σημειώσεις-επιμέλεια: Λ. Μιχαήλ, απόδοση στίχων: Κώστα Δελάρου, πρόλογος: Μανόλη Λαμπρίδη, Αθήνα (Νέοι Στόχοι) 1979, σ. 103-131. Ο Τρότσκι κατακρίνει τον ιταλικό φουτουρισμό, ενώ διάκειται θετικά απέναντι στον ρωσικό, που έδρασε στις γραμμές του περιοδικού *Lev*, με επικεφαλής τον Μαγιακόφσκι.

¹⁵⁶ *Αυτόθι*, σ. 129-131, «Ένα γράμμα του συντρόφου Γκράμσι για τον ιταλικό φουτουρισμό»: «Υστερα από τον πόλεμο το φουτουριστικό κίνημα στην Ιταλία έχασε ολότελα τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα [...] Οι κυριότεροι εκπρόσωποι του προπολεμικού φουτουρισμού έχουν γίνει φασίστες [...] Στον πόλεμο οι φουτουριστές ήταν οι πιο φανατικοί θιασώτες του «πολέμου ως την τελική νίκη» και του ιμπεριαλισμού [...] Ο Μαρινέττι που δεν έπαψε γενικά να εξαίρει τον πόλεμο, έγραψε ένα μανιφέστο για ν' αποδείξει ότι ο πόλεμος ήταν το μόνο εξυγιαντικό φάρμακο για τον κόσμο. Πήρε μέρος στον πόλεμο σαν λοχαγός ενός τάγματος αρμάτων και το τελευταίο του βιβλίο *Η Ατσάλινη Παστάδα*, είναι ένας ενθουσιαστικός ύμνος υπέρ των αρμάτων».

¹⁵⁷ Walter Benjamin, «The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction» στο *Illuminations: Essays and Reflections*, New York, 1968 και London, 1970. Το αντλώ από το Κάρολαϊν Τίσνταλ και Αντζελο Μποτσόλα, *Φουτουρισμός*, μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα (Υποδομή) 1984, σ. 23-24: «Fiat ars, pereat mundus (= Να γίνει τέχνη κι ας χαθεί ο κόσμος), λέει ο Φασισμός και περιμένει, όπως ομολογεί ο Μαρινέττι, πως ο πόλεμος θα ικανοποιήσει καλλιτεχνικά τον καινούργιο τρόπο αισθητηριακής αντίληψης που έχει δημιουργήσει η τεχνολογία. Πρόκειται πάντως για την έσχατη συνέπεια του δόγματος “Η Τέχνη για την Τέχνη”. Η ανθρωπότητα, που την εποχή του Ομήρου ήταν θέαμα για τους Θεούς του Ολύμπου, έχει γίνει τώρα θέαμα για τον εαυτό της. Η αλλοτριώσή της έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο, που την κάνει να βιώνει την ίδια της την καταστροφή σαν αισθητική απόλαυση πρώτου μεγέθους. Έτσι έχουν τα πράγματα με την αισθητικοποίηση της πολιτικής που καλλιεργεί ο φασισμός. Ο κομμουνισμός του απαντά με την πολιτικοποίηση της τέχνης».

τέχνης. Το μοναδικό «τέκνο» και ταυτόχρονα το απόγειο της πορείας τους υπήρξε το μανιφέστο τους, αυτό καθ' εαυτό. Τόσο στον φουτουρισμό, όσο και στο dada, κανένα έργο δεν μπόρεσε να ξεπεράσει την αξία των διακηρύξεών τους. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το φουτουριστικό μανιφέστο αποτέλεσε το μοναδικό και θνησιγενές τέκνο για το ίδιο το κίνημα.

Στη νεοελληνική λογοτεχνία έχουμε μόνο ψήγματα του φουτουριστικού κινήματος. Στην Ελλάδα μόνο ο υπερρεαλισμός ευδοκίμησε¹⁵⁸. Όπως είδαμε, αρχικά δημοσιεύτηκαν μεταφράσεις των φουτουριστικών διακηρύξεων, με αρνητική – ως επί το πλείστον – κριτική. Ο πρώτος που θα εκφραστεί θετικά, βλέποντας το κίνημα ως φορέα ανανέωσης στην Τέχνη, υπήρξε ο Κωστής Παλαμάς. Η επίσκεψη του Marinetti στην Αθήνα, το 1933, θα προκαλέσει έκρηξη στον τύπο της εποχής και, θα τολμούσαμε να πούμε, δημοσιογραφικό γεγονός-θέμα της χρονιάς. Έτσι, το 1933, δεκάδες άρθρα γράφτηκαν σχετικά με τον φουτουρισμό, λοιδορίζοντας και σατιρίζοντας το κίνημα, ενώ παράλληλα θα διαμορφωθεί και η κοινή μαρξιστική γραμμή απέναντι του, με κύριο εκφραστή, τον Αιμίλιο Χουρμούζιο.

Στην λογοτεχνία οι άμεσες επιδράσεις και επιρροές από τον ιταλικό φουτουρισμό είναι ευάριθμες: τρία ποιήματα του Φώτου Γιοφύλλη, το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά, ο οποίος, όμως, γρήγορα θα κρατήσει αποστάσεις και η πρώτη ποιητική συλλογή του Νικόλα Κάλας. Οι ρηξικέλευθες θέσεις του κινήματος δεν βρήκαν εύφορο έδαφος ώστε να ευδοκιμήσουν στην Ελλάδα. Τροχοπέδη αποτέλεσαν από την μια, ο ακραίος ριζοσπαστισμός του κινήματος και η ταύτισή του με τον φασισμό, και από την άλλη, η καθυστέρηση της χώρας στο πνευματικό επίπεδο, όπου – όπως εύστοχα αναφέρει ο Ελύτης (παραπάνω) – καθετί που δεν γίνεται κατανοητό, λόγω ημιμάθειας, σατιρίζεται και υφίσταται αρνητική κριτική. Έτσι, οι όποιες απόπειρες «δολοφονίας του σεληνόφωτος», κρίθηκαν και απόμειναν ανεπιτυχείς¹⁵⁹.

---

¹⁵⁸ Αλέξανδρος Αργυρίου «Ο μοντερνισμός στην ελληνική λογοτεχνία: οι αφετηρίες, οι αρχές και η διάρκεια του», *Μοντερνισμός: η ώρα της αποτίμησης*, Αθήνα (Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας) 1996, σ. 257.

¹⁵⁹ F. T. Marinetti, «Να δολοφονήσουμε το σεληνόφως», στο περιοδικό *Poesia*, Μιλάνο 1909-1911. Το αντλώ από το αφιέρωμα στον ιταλικό φουτουρισμό, «F. T. Marinetti και ο Ιταλικός Φουτουρισμός», στο περιοδικό *Το Δέντρο*, επιμέλεια, ανθολόγηση, απόδοση: Μαρία Στεφανοπούλου, τχ. 13, Μάρτης – Απρίλης 1980, σ. 79.

Χ. ΠΙΝΑΚΕΣ

1. Umberto Boccioni, *Μοναδικές Μορφές Συνέχειας στο Χώρο*, 1913

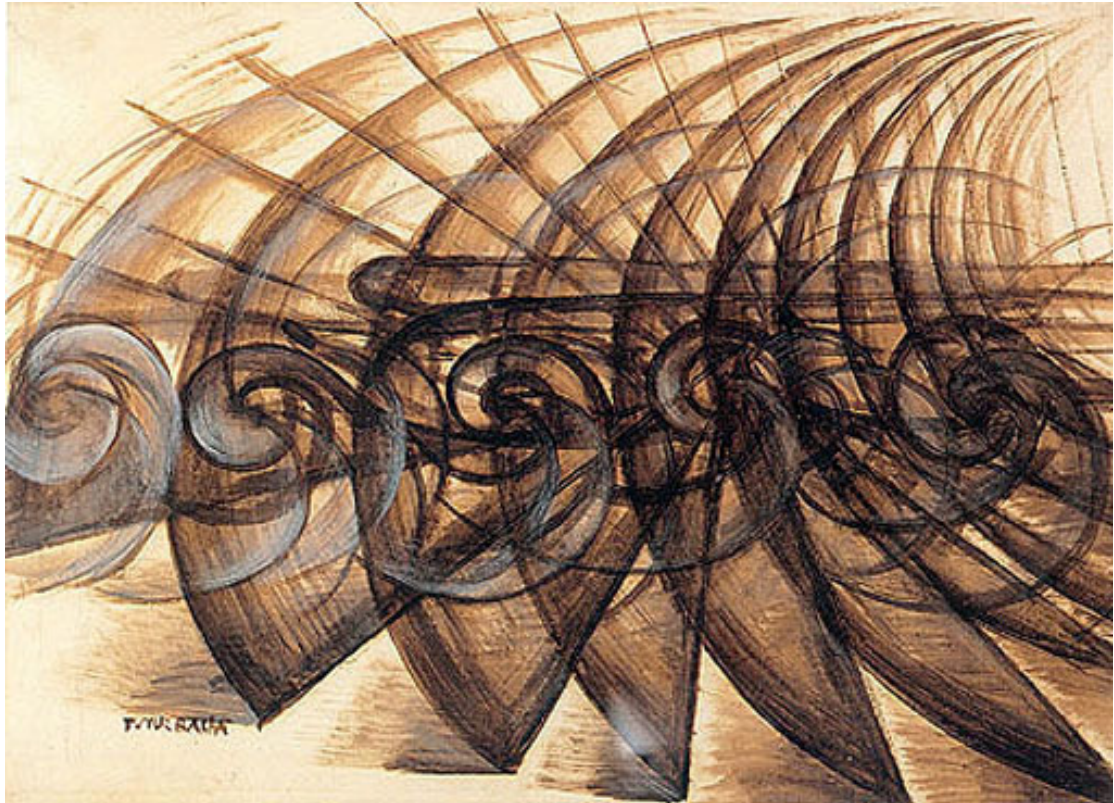
2. Umberto Boccioni, *Η Επέλαση των Λογχοφόρων*, 1915

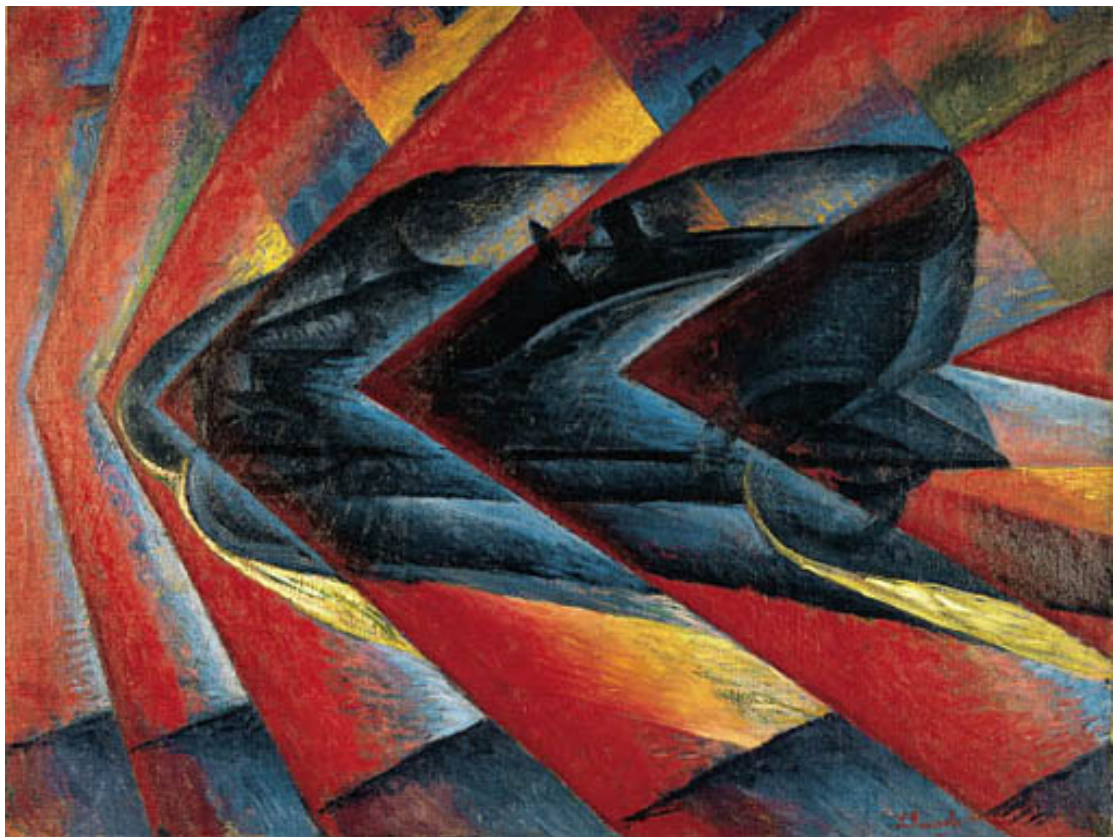
3. Gino Severini, *Ιταλοί Λογχοφόροι σε Δράση*, 1915

4. Gino Severini, *Θωρακισμένο Τρένο*, 1915

5. Giacomo Balla, *Ταχύτητα Μοτοσυκλέτας*, 1913

6. Luigi Russolo, *Δυναμισμός Αυτοκινήτου*, 1912-13

7. Carlo Carrà, *Επεμβαστικό Μανιφέστο*, 1914

8. Carlo Carrà, *Πορτραίτο του ποιητή Marinetti*, 1911

XI. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αζόρ Ρόζα Αλμπέρτο, *Ιστορία της ιταλικής λογοτεχνίας*, εισαγωγή – επιμέλεια: Φοίβος Γκικόπουλος, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1998.
2. Αϊξενστάιν Σεργκέι, *Η μορφή του φιλμ*, μτφ. Νίκος Ε. Παναγιωτόπουλος, Α΄, Αθήνα: Αιγόκερως, 1980.
3. Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τόμος Β΄, Αθήνα: Καστανιώτης, 2000.
4. Αργυρίου Αλέξανδρος, Γεωργουσόπουλος Κώστας, Κάβουρας Παύλος, Καγιαλής Τάκης, Κοκκινίδης Δημοσθένης, Κονταράτος Σάββας, Τσακνιάς Σπύρος, Τσινόρεμα Σταυρούλα, Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, Ψυχοπαίδης Κοσμάς, *Μοντερνισμός: η ώρα της αποτίμησης*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1996.
5. Βαγενάς Νάσος, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, Αθήνα: Στιγμή, 1984.
6. Γιοφύλλης Φώτος, *Ποίηση μισού αιώνα 1906-1956*, Αθήνα: Το Ελληνικό Βιβλίο, 1964.
7. Γκράμσι Αντόνιο, *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, μτφρ. Χ. Μαστραντώνης, Αθήνα: Στοχαστής, 1981.
8. Εγγονόπουλος Νίκος, *Πεζά Κείμενα*, Αθήνα: Ύψιλον, 1987.
9. Ελύτης Οδυσσέας, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος, ³1987.
10. Ζεβγάς Αντρέας, *Στο φως του Μαρξισμού. Ο φουτουρισμός. Οι Φουτουριστές υπηρέτες του Φασισμού*, Αθήνα: Γκοβόστης, 1933.
11. Θεοτοκάς Γιώργος και Σεφέρης Γιώργος, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ερμής, 1981.
12. Θεοτοκάς Γιώργος, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Εστία, 2002.
13. Θεοτοκάς Γιώργος – Κάλας Νικόλας, *Μια αλληλογραφία*, εισαγωγή – επιμέλεια: Ιωάννα Κωνσταντουλάκη - Χάντζου, Αθήνα: Πρόσπερος, 1989.
14. Κάλας Νικόλας, *Γραφή και Φως*, Αθήνα: Ίκαρος, 1983.
15. Κάλας Νικόλας, *Κείμενα Ποιητικής και Αισθητικής*, θεώρηση – επιμέλεια: Αλέξανδρος Αργυρίου, Αθήνα: Πλέθρον, 1982.
16. Κάλας Νικόλας, *Ξαναδιαβάζοντας το έργο του. 1907-1988*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κομοτηνή 10 - 12 Ιουνίου 2005, Αθήνα: Μανδραγόρας, 2006.

17. Καραντώνης Αντρέας, *Α΄. Εισαγωγή στη νεώτερη ποίηση. Β΄. Γύρω από την ελληνική ποίηση*, Αθήνα: Παπαδήμας, ³1984 (α΄ έκδ., Αθήνα 1954).
18. Καστρινάκη Αγγέλα, *Οι περιπέτειες της Νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1995.
19. Λοϊζίδη Νίκη, *Απόγειο και κρίση της πρωτοποριακής ιδεολογίας*, Αθήνα: Νεφέλη, 1992.
20. Λοϊζίδη Νίκη, *Οι μεταμφιέσεις της τέχνης και οι ψευδαισθήσεις της κριτικής*, Αθήνα: Νεφέλη, 1999.
21. Μαρινέτι Φ. Τ., *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, πρόλογος: Άλντο Παλατσέσκι, μετάφραση: Βασίλης Μωυσίδης, Αθήνα: Αιγόκερως, 1987.
22. Μπουμπουλίδης Φαίδων, *Νεοελληνικά μελετήματα. Απηχήσεις του φουτουρισμού στην νεοελληνική γραμματεία, Γ΄*, Αθήνα: Επετηρίδα Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών, 1980.
23. Ντε Μικέλι Μάριο, *Οι πρωτοπορίες της τέχνης του εικοστού αιώνα*, μετάφραση: Λένα Παπαματθεάκη, επιμέλεια: Τέτη Χατζηνικολάου, Αθήνα: Οδυσσέας, 1983.
24. Ντελόπουλος Κυριάκος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800-2004*, Αθήνα: Εστία, 2005.
25. Ντουνιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1996.
26. Οικονόμου Ζήσης, *Ποιήματα 1934 - 1953*, Αθήνα: Κέδρος, 1977.
27. Παλαμάς Κωστής, *Αλληλογραφία Κωστή Παλαμά 1875-1915*, τόμος Α΄, εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια, σημειώσεις: Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα: Ίδρυμα Παλαμά, 1975.
28. Πολίτης Αλέξης, *Υποσημειώσεις και Παραπομπές*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.
29. Ταχοπούλου Ολυμπία, *Μοντερνιστικός Πρωτογονισμός. Εκδοχές υπερρεαλισμού στο ποιητικό έργο του Νίκου Εγγονόπουλου*, Αθήνα: Νεφέλη, 2009.
30. Τζιόβας Δημήτρης, «Η ποίηση του Καρυωτάκη ως πρόκληση στο μοντερνισμό» στο *Συμπόσιο για τον Κ. Γ. Καρυωτάκη. Πρέβεζα, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986*, επιμέλεια: Μέμη Μελισσαράτου, Πρέβεζα: 1990, σ. 411-423.
31. Τίσνταλ Κάρολαϊν και Μποτσόλα Άντζελο, *Φουτουρισμός*, μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα: Υποδομή, 1984.
32. Τρότσκι Λέων, *Λογοτεχνία και Επανάσταση*, μετάφραση-σημειώσεις-επιμέλεια: Λ. Μιχαήλ, απόδοση στίχων: Κώστα Δελάρου, πρόλογος: Μανόλη Λαμπρίδη, Αθήνα: Νέοι Στόχοι, 1979.

33. Χατζηνικολάου Νίκος, *Εθνική Τέχνη και Πρωτοπορία*, μτφρ. Σεραφείμ Βελέντζας, Αθήνα: Όχημα, 1982.
34. Χατζηπανταζής Θόδωρος, Μαράκα Λίλα, *Η αθηναϊκή επιθεώρηση*, τόμος Γ', Αθήνα: Ερμής, 1977.
35. Benjamin Walter, «The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction» στο *Illuminations: Essays and Reflections*, New York, 1968 και London, 1970.
36. Calinescu Matei, *Five faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadance, Kitsch, Postmodernism*, Durham: Duke University Press, 1987.
37. Dukore Bernard F., *Dramatic Theory and Criticism*, New York and Toronto: Holt, Rinehart and Winston Inc., 1974.
38. Gentile Emilio, *Φασισμός. Ιστορία και Ερμηνεία*, μετάφραση: Ευάγγελος Κατσιφός, ιστορική επιμέλεια: Λάμπρος Φλιτούρης, Αθήνα: Ασίνη, 2007.
39. Perloff Marjorie, *The Futurist Moment. Avant-Garde, Avant Guerre, and the Language of Rupture*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1986.
40. Poggioli Renato, *The theory of the avant-garde*, translation: Gerald Fitzgerald, Cambridge, London and Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1968.
41. Russell Charles, *Poets, Prophets, and Revolutionaries: The literary avant-garde from Rimbaud through postmodernism*, New York: Oxford University Press, 1985.
42. Vitti Mario, *Η 'γενιά του τριάντα'. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα: Ερμής, 2000.
43. Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2003.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Οι εφημερίδες αντλούνται από τον ψηφιοποιημένο κατάλογο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://catalog.parliament.gr/> και από την μελέτη του Φαίδωνα Μπουμπουλίδη, *Νεοελληνικά μελετήματα. Απηχήσεις του φουτουρισμού στην νεοελληνική γραμματεία*, Γ', Αθήνα, (Επετηρίδα Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών) 1980, σ. 7-48.

1. *Αθηναϊκά Νέα*. Αριστοφάνης, «Φουτουρισμός», 6 Φεβρουαρίου 1933.
2. *Εθνικός Κήρυξ*. Κώστας Ουράνης, «Φουτουρισμός, Κυβισμός, Δαδαϊσμός», Νέα Υόρκη, 28 Μαρτίου 1920.
3. *Εθνος*. Φουτουρίστας, «Αυτοκίνητο», 30 Ιανουαρίου 1933.

4. *Έθνος*. Φουτουρίστας, «Κίνησης», 31 Ιανουαρίου 1933.
5. *Ελεύθερον Βήμα*. Ν. Γιοκαρίνης, «Ο διδάσκαλος του Φουτουρισμού. Ο Μαρινέτι, ο εχθρός της παραδόσεως», 30 Ιανουαρίου 1933.
6. *Ελληνικό Μέλλον*. Διαβάτης, «Ρεβύ – Οπερέττα», 3 Φεβρουαρίου 1933.
7. *Εμπρός*. W [= Κωστής Παλαμάς], «Φουτουρισμός», 16 Μαρτίου 1922.
8. *Εστία*. Παρελθοντιστής, «Ο ακαδημαϊκός Μαρινέτι», 1 Φεβρουαρίου 1933.
9. *Η Βραδυνή*. Πωλ Νόρ, «Μαρινέτι», *Η Βραδυνή*, 30 Ιανουαρίου 1933.
10. *Η Βραδυνή*. Πωλ Νόρ, «Αεροτέρας», 9 Φεβρουαρίου 1933.
11. *Η Πρωία*. Ο Απόμαχος, «Φουτουρισμός», 1 Φεβρουαρίου 1933.
12. *Η Πρωία*. Ο Απόμαχος, «Φουτουρισμοί», 23 Ιουνίου 1933.
13. *Η Πρωία*. Μπενίτο Μουσσολίνι, «Τεχνοκρατία. Η σχέση μεταξύ ανθρώπου και μηχανής», 8 Φεβρουαρίου 1933.
14. *Η Πρωία*. Φώτος Πολίτης, «Φουτουρισμός», 3 Φεβρουαρίου 1933.
15. *Νέα Ημέρα*. SER [= Γ. Σερούϊος], «Τι είναι ο φουτουρισμός», Τεργέστη, 4 Απριλίου 1916.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. *Ιδέα*. Αντρέας Καραντώνης, «Ένας υπερμοντέρνος λόγιος», Α΄, τχ. 8, Αύγουστος 1933, σ. 120-126.
2. *Ιδέα*. Γιώργος Θεοτοκάς, «Ένα φουτουριστικό ιντερμέδιο», Α΄, τχ. 3, Μάρτιος 1933, σ. 202-203.
3. *Νέα Επιθεώρηση*. Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, «Αντρέα Ζεβγά: Ο φουτουρισμός στο φως του μαρξισμού. – Αθήνα, 1933», τχ. 1, 1933, σ. 7-8.
4. *Νέα Εστία*. Παύλος Νιρβάνας, «Φουτουρισμός», τχ. 148, 15 Φεβρουαρίου 1933, σ. 180-181.
5. *Νέα Εστία*. Φώτος Γιοφύλλης, «Ο Φουτουρισμός στην Ελλάδα (1910-1960)», τχ. 68, 1960, σ. 846-853.
6. *Νεοελληνικά Γράμματα*. Γιώργος Θεοτοκάς, «Τι είναι ο υπερρεαλισμός», 2 Ιουλίου 1938, σ. 1-3.
7. *Νέοι Πρωτοπόροι*. Τέρπος Πηλειδής, «Η κατάπτωση της αστικής τέχνης. Ο Φουτουρισμός. Αντίδραση κάτω από άλλες φόρμες», τχ. 2, 1933, σ. 66.
8. *Νέον Πνεύμα*. Αχιλλέας Καλεύρας, «Η αποθέωση του εκκεντρισμού», Μάρτιος 1909, Κωνσταντινούπολη, σ. 322-323.

9. *Ο κύκλος*. Νικόλαος Κάλας, «Παρατηρήσεις επάνω στο Καβαφικό έργο», τχ. 3-4, Β΄, 1932, (αφιέρωμα στον Κ. Π. Καβάφη), σ. 98.
10. *Ο Πολίτης*. Mario Vitti, «Οι δύο πρωτοπορίες στην ελληνική ποίηση 1930 με '40», τχ. 1, 1976, σ. 72-79.
11. *Πινακοθήκη*. Δάφνις [= Δημήτριος Ι. Καλογερόπουλος], «Μελλοντισμός», τχ. 97, 1909, σ. 17-18.
12. *Σήμερα*. «Ο Φ. Μαρινέτι στο Instituto και στο Studio», τχ. 1, 1933, σ. 30.
13. *Το Δέντρο*. Αφιέρωμα: «Ο F. T. Marinetti και ο Ιταλικός Φουτουρισμός», επιμέλεια, ανθολόγηση, απόδοση: Μαρία Στεφανοπούλου, τχ. 13, Μάρτιος – Απρίλιος 1980.
14. *Φύλλα*. «Ο φουτουρισμός εις την Ελλάδα και το α΄. μανιφέστο του Μαρινέτι», τχ. 2, Απρίλιος 1916, σ. 94-96.
15. *Φύλλα*. Φ. Τ. Μαρινέτι, «Πλάι - πλάι με το φεγγάρι» από το *Μονόπλανο του Πάπα*, μτφρ. Θανάσης Έξαρχος, τχ. 2, Απρίλιος 1916, σ. 85-87.